

114
3(c)

was
pingala ~~ayaz~~ chanda sutraan

हकीमुद्दौलागं सहित

श्रीगणेशायनमः॥ नमस्कंगशिरश्चैविचंद्रचामरचारवे त्रैलोक्यनगरारंभमूलस्तंभायशंभवे॥१॥ वे
दानांप्रथमांगस्यकवीनांनयनस्यच पिंगलाचार्यसूत्रस्यमयावृत्तिर्विधास्यते २ शीराधेरमृतंयद्दु
ष्टतंदेवदानवेः कंदोब्धेः पिंगलाचार्यश्चंदोरलंतथोद्धृतं ३ श्रीमत्पिंगलनागाक्तुंदशास्त्रंमहोदधौ॥
वृत्तानिमौक्तिकानीवकानिचिद्विचिनोम्यहं॥४॥ इहहित्रैर्वर्णिकानांसांगस्यैवस्याध्ययनंश्रूयते॥अथैव
बाधपर्यंतश्चाध्ययनविधिः॥वेदांगकुंदः॥ततस्तदध्ययनं वेदांगत्वादनुष्ठेयं॥अनुष्ठुभायजग
ति।बृहत्यागायति।गायत्र्यासौतीत्येवमादिश्रवणादर्थयि॥तत्रैष्टभादिज्ञानं॥किंच।कुंदसामापरि
ज्ञानक्षुत्कःप्रत्यवायःश्रूयते॥यथा॥योहवाऽविदिताप्येयकुंदोदैवतब्राह्मणेनमंत्रेणयाजयति
चाध्योपयति।स्थाणुंवर्द्धतिगर्तेवापात्यतेप्रमीयतेवापापीयान्भवतीति॥यातयामान्यस्यकुंदोमि
भवंतितस्मात्कुंदःपरिज्ञानंकर्तव्यं॥तदर्थमिदंशास्त्रमारभते॥तत्रलघुनोपायेनशास्त्रावबाध
सिध्यर्थं संज्ञाःपरिभाष्यतेसूत्रकारः॥ मयिरसतजभनलगसंमितंभ्रमतिवाङ्मयजगति

यस्य॥सजयतिपिंगलनागःशिवप्रसादाद्विष्णुधमतिः॥१॥ त्रिगुरुंविशुद्धिमकारंलघ्वादिममन्वितंयकारा
ख्यं।लघुमध्यमंतुरेफंसकारमंतैरुरुनिबद्धं॥२॥लघ्वंत्यंहितकारंजकारमुभयोर्लघुंविज्ञानीयात्॥अदि
गुरुंचभकारंनकारमिहपेंगलेत्रिलघुं॥३॥दीर्घसंयोगपरंतथापुनर्व्यंजनांतमूष्मातं॥सानुस्वारंचगु
रुक्कचिदवसानेपिलघ्वंत्यं॥४॥अदिमध्यावसानेषुयरायांतिलाघवंभजसागौरवंयातिमनौतुगुरुला
घवं॥५॥त्रिविरामंदशवर्णेषमात्रमुवाचपिंगलःसूत्रं॥कुंदोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्चशास्त्रादौ॥६॥
धीश्रीस्त्रीम।धीश्रीस्त्रीइत्येनेनगुरुत्रयसंज्ञित्वेनोपलभ्यते।मकारश्चसंज्ञात्वेनततश्चायमर्थः।सर्व
गुरोस्त्रिकस्यमकारसंज्ञापरिभाष्यते॥ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठादस्यामः॥मप्रदेशाविद्व
न्मालामौगावित्येवमादयः॥वरासायूवरासेत्येनेनादिलघोस्त्रिकस्ययइतिसंज्ञापरिभाष्यते॥
यप्रदेशाःमुजंगप्रयातंयइत्येवमादयः॥कागुहारकागुहेत्येनेनमध्यलघोस्त्रिकस्ययइति
संज्ञापरिभाष्यते।रप्रदेशाःस्त्रिणीरइत्येवमादयः।वसुधासुवसुधेत्येनेनात्यगुरोस्त्रि

हला० भा०

२

कस्यसङ्गतिः संज्ञापरिभाष्यते सप्रदेशास्तोऽट्कं सङ्गतेवमादयः सातेकत् सातेकेत्यनेनांत्यलघोश्चिकस्य
नकारः संज्ञावेनोपादीयते तप्रदेशास्तनुमध्याव्यावित्येवमादयः कदासङ्ग कदासेत्यनेनमध्यगुरोश्चिक
स्यजइतिसंज्ञापरिभाष्यते जप्रदेशाः कुमारलालताजसौ गित्येवमादयः किंबद्भ किंबदेत्यनेनादिगुरोश्चिक
कस्यभद्रातिसंज्ञाज्ञाप्यते भप्रदेशाः चित्रपदाभौगाइत्येवमादयः महसन् नहसेत्यनेनसर्वलघोश्चिकस्यन
इतिसंज्ञापरिभाष्यते नप्रदेशाः दंडकोनौरइत्येवमादयः गल् गल्ग्रहणंइस्वकाक्षरेपलक्षणाथेतस्य
लकारः संज्ञाभवति लशब्दश्चलचुवाचकः तेनद्रस्य अक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः मपद्यते लप्रदेशाः लः समु
द्रागणइत्येवमादयः गते गल्ग्रहणमनुवर्तते गल्ग्रहणपलक्षितस्यद्रस्वाक्षरस्यपादात्तवर्तमानस्यगुरु
संज्ञातिदिश्यते गितिप्रथमाक्षरप्रतीकेनगुरुशब्दस्यग्रहणं ननुगलितिसमानीत्यादीनां पादात्तवर्तमा
नस्यद्रस्वस्यगुरुत्वं नदृश्यते नैषदोषः सत्यं पादात्तवर्तमानस्यद्रस्वस्यगुरुत्वमुत्सर्गसिद्धं तच्चल
कारश्रुत्यापवादमबाध्यते यथागलितिसमानीगीत्यापीलइत्यादीनां सामान्यस्यविशेषेणबाधः कस्यन

कंदोव्याख्याहलायुधप्रारंभः

॥५॥ (८)

पूर्वस्ववर्णस्य ॥ वचनं धंटा । संपदित्येव मादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता ॥ किमेतावता ॥ अ
न्येऽपि न कर्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं गत इति ॥ गप्रदेशः गावंत आपीडः इत्येव मादयः । ध्रादिपरः
ध्रु इति व्यंजनसंयोगस्योपलक्षणार्थमेतत् । ध्र आदिर्येषां ते ध्रादयः ॥ आदिशब्देन विसर्जनीयानुस्वा
रजिह्वा मूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणं ॥ ध्रादयः पेरयस्मात्स ध्रादिपरः ॥ ततश्चायं सूत्रार्थः । व्यंजनसंयो
गात्पूर्वस्य द्रस्वस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ॥ हे ॥
गइत्यनुवर्तते हे इति हि मात्रोपलक्षणार्थं ततश्चायं सूत्रार्थः ॥ हि मात्र स्पदीर्घस्य गकारसंज्ञा
क्रियते ॥ लोसः ॥ स इति गकारस्य परामर्शः स गकारो हि मात्रो गणनायां द्वौ लोका गणनीयः ।
ग्लौ । अधिकारो यमाशास्त्रोक्तपरिसमाप्तेः ॥ यत्र विशेषांतरं न श्रूयते तत्र ग्लावित्यपतिष्ठते ॥ गा
यत्र्यावसव इत्येव मादिषु ॥ कृतेनेह व्यवहारो नास्ति अष्टौ वसव इति अत्र शास्त्रे वसव इ
त्युच्यमाने अष्टसंख्योपलक्षिता गुरुलघुस्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते ॥ लौकिकप्रसिद्धपलक्षणार्थम

दं सूत्रेन चतुर्णां समुद्राः पंचानामिंद्रियाणीत्येव मादयः संज्ञाविशेषाः लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः ॥ इह
ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते ॥ अध्ययनाधीर्भवति ॥ यस्य धीस्तस्य श्रीः । यस्य श्रीस्तस्य स्त्री ॥
अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । वरासेत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुधेरुपायस्य महात्म्यं दर्शयति ॥
तथा चेत्तं ॥ अर्धोगुलपरीणाह जिह्वाऽथायासभीरवः ॥ सर्वांगीणपरिक्रेशमबुधाः कर्मकुर्वते ॥ त
त्राह शिष्यः ॥ कागुहा ॥ गुहाशब्दः स्थानपर्यायः । कागुहायत्रासौ तिष्ठति ॥ उपाध्यायो ब्रूते । वक्तव्यं
पृथिव्यामेवलभ्यते धीर्नात्र विवादः कर्तव्यः ॥ पुनरप्याह शिष्यः ॥ सातेकसाधीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्या
क् । आश्रयस्थिते न लभ्यते । तत्र गुरुराह ॥ गृहे ॥ पुनरप्याह शिष्यः । कदासः । सहस्यः पुरुषः क
दाकस्मिन्काले तां धियं प्राप्नोति । तत्रोत्तरं । ध्रादिपरः । धारणार्थविवोधपरो सोऽयं दास्यात्तदा लभते ॥
भूयोऽपि प्रश्नः । किं वद किं कुर्वन् सो तां धियं लभते तद्वद ॥ तत्रोत्तरं । तहसन ॥ हासादिचोपलभ्यमकु
र्वणस्तां धियं लभते ॥ ॥ इति भट्टहलायुधकृतौ छंदोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ छंदः अधिका

रोयमाशास्त्रोक्तपरिसमाप्तेः ॥ अतर्द्धयदस्यामस्तछंदस्तत्रोपतिष्ठते ॥ छंदः शब्देनाक्षरसंख्याच
छंदोत्राभिधीयते ॥ गायत्री अधिकारोयमाहदिशसूत्रपसमाप्तेः ॥ तान्युच्चिगित्यादिसूत्रात्प्रा
कुर्यदुच्यते छंदस्तज्जायत्री संज्ञावेदितव्यं ॥ देवैकं ॥ एकाक्षरं छंदोदेवी गायत्री संज्ञायते ॥ तत्रायं प्रदर्श
नोपायः ॥ चतुरंगक्रीडा यामिवचतुःषष्टिकोष्ठागारणिलिरिवत्वा प्रथमपंक्तौ प्रथमकोष्ठे आर्षी नाम
लिरिवत्वा द्वितीयादिकोष्ठे धंका नाम उपरि गायत्र्यादी निम्नपंक्तौ नामानि विन्यसेत् ॥ ततो द्वितीयस्यां
पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे देवी गायत्री पदं न्यसेत् ॥ संज्ञाज्ञापनार्थं ॥ द्वितीये एकसंख्याकमेकं ॥ आसुरी पंच
दश ॥ आसुरी गायत्री पंचदशाक्षरा ॥ तानि चाक्षराणि गुणवित्यधिकाराद्गुणिलघुनिचयथा संभव
इष्टव्यानि ॥ अत्र तृतीयस्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरी शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयकोष्ठे यंच दशसंख्याकं लि
खेत् ॥ प्रज्ञापयत्याहं ॥ प्रज्ञापयत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति ॥ यत्र कचिद्देवैकं देव
ष्टाक्षरं छंदः तत्राज्ञापयत्या गायत्री तिज्ञेयं ॥ अत्र चतुर्थ्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे प्रज्ञापयत्या शब्दं व्यवस्थाप्य द्वि
तीये षट्संख्याकं लिखेत् यजुषां षट् यजुषां गायत्री षडक्षरा भवति ॥ यत्र कचिद्देवैकं देवैकं छंदः त

संमतः ॥ तस्मिन् चोच्यते तत् ॥ केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषायां व्याचक्षते ॥ प्रामाण्यादीनामंते गुरुत्वमे
व ॥ सामान्यादीनामंते लघुत्वमेव ॥ शेषाणां मिथ्या गुरुत्वं लघुत्वं चेति ॥ तदनुपपन्नं ॥ विकल्पस्याप्रसू
तत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः ॥ ननु केनायुक्तं वा पादांते ग्वक्र इति गुरुत्वं सत्ययुक्तं ॥ इरुक्तं हितत् ॥ वा
तग्वक्र इति प्रोक्तं येस्तस्मै तपटलादिभिः ॥ उत्सर्गस्यापवादेन बाधसैनविधारितः ॥ इच्छया गुरुत्वं ल
घुत्वं च नोपपद्यते ॥ कस्येच्छया ॥ किं शास्त्रस्य कवेर्वा ॥ न तावदाद्यः कल्पः ॥ सूत्रेष्टदर्शनात् ॥ नापि द्वि
तीयः ॥ कवेरपीच्छायां च व्यवस्थाभावात् ॥ को जानाति कस्य कीदृशेच्छेति ॥ अन्यत्वाद्गुः ॥ पादांते वर्तमान
मानस्यद्रुस्वस्य पाणिनिना गुरुसंज्ञानकृता येनोक्तं ॥ संयोगे गुरुदीर्घं चेति ॥ नायं संयोगादिर्न च
दीर्घः ॥ तस्माद्दंत इति सूत्रमायुक्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञाकृता ॥
गुरोश्च हल इत्यकारप्रयोगथा स्यात् ॥ कुंडा ॥ हुंडा ॥ इहां च के ॥ उहां च के ॥ इत्येवमादीनामासु प्रत्य
यश्च पादांते वर्तमानस्य लघो गुरुत्वातिदेशे पाणिनिनेः प्रयोजनमेव नास्ति ॥ किंच ॥ अनुस्वारादि

यादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥ एकैकं शेषे ॥ अनुक्तः शेषः ॥ यत्र गायत्र्या वृद्धिर्नेक्ता स एकेकं सं
ख्याकं गृहीत्वा वर्धेत देवीयाजुषीच शेषशब्देनोच्येत ॥ देवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकं अंकं गृही
त्वा वर्धेत ॥ तथैव याजुषी ॥ ॥ जह्यादासरी ॥ एकैकं मनुवर्तते ॥ आसरी गायत्री एकैकं मक्षरं त्यजेत् ॥ उ
त्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां ह्रासो विधीयते ॥ आसरी विशेषविधानात् ते अंकाः क्रमेण स्थाप्याः ॥
तान्युष्णिगनुष्टुप् हती पंक्ति त्रिष्टुप् गत्यः ॥ तानीति छंदोसि गायत्र्याः पुरस्तादुष्णिगनुष्टुप् हती पंक्ति
त्रिष्टुप् गत्यः ॥ एतानीति छंदोसि क्रमेण भवन्ति ॥ ॥ तिस्रस्तिस्रः सनाम्य एकैकं ब्राह्मी ॥ यजु
षां पंक्तिं मोरभ्यति स्रोताय जुषी साम्नी आर्च्य च गायत्र्यो मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री
भवति सनाम्य इत्येकं संज्ञा इत्यर्थः ॥ तिस्रस्तिस्र इति वीष्मया परेषामुष्णिहादीनामिह ग्रहणं ॥ तथैकै
का इति वीष्मया परेषामुष्णिहादीनामिह ग्रहणं तांश्च ब्राह्म्या भवन्तीति विधीयते ॥ ब्राह्म्य इति गायत्र्या
दीनां जगती पर्यंतानां विशेषणं ॥ एवं याजुषी साम्ना चोष्णिक् मिलिता एकद्विचत्वारिंशदक्षरा
उष्णिक् ब्राह्मी भवति ॥ एवं तिस्रोनुष्टुप् संगताः संत्य अष्टा चत्वारिंशदक्षरा एका ब्राह्मी अनुष्टुप्

श्री

भवति ॥ ता एव तिस्रो बृहत्याः संगताश्चतुः पञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी बृहती भवति ता एव तिस्रः पंक्तयः संग
ताः षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी पंक्ति भवति ॥ ता एव तिस्रस्त्रिष्टुप् संगताः षट्षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति ॥
ता एव तिस्रो जगत्याः संगताः द्वा सप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति ॥ अत्र अष्टम्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मी श
ब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्र्यादीनां षट्त्रिंशदाद्यं कान्विन्यसेत् ॥ प्राग्यजुषामावर्ष इति तिस्र
स्तिस्र इत्यनुवर्तते ॥ यजुषां पंक्तेः प्राजापत्या आसरी देवीति यास्ति स्रो गायत्र्यस्तः संगताः संत्यः चतु
र्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति ॥ ता एव तिस्रः उष्णिहः संगताः अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णि
क् भवति ॥ ता एव तिस्रोनुष्टुप् संगताः द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुप् भवति ॥ ता एव तिस्रो बृहत्याः सं
गताः षड्विंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति ॥ ता एव तिस्रः पंक्तयः संगताः संत्यः एका चत्वारिंशदक्ष
रा आर्षी पंक्ति भवति ॥ ता एव तिस्रस्त्रिष्टुप् संगताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप् भवति ॥
ता एव तिस्रो जगत्याः संगताः अष्टा चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति ॥ अत्र प्रथमायां पंक्तौ प्र
थमे कोष्ठे आर्षी शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यं कान्विन्यसेत् ॥ प्रथमं पंक्तेर्द्विती

हला०भा०
६

यादिकोष्टेष्टकानामुपरिगायत्र्यादीनि नामानि वित्यसेत् । अयं स्पष्टतरो दर्शनीपायः ॥ इति महलायुध
हृतौ छंदो नो द्वितीयोऽध्यायः पादः अधिकारोऽयं आ अध्यायपरिसमाप्तेः यदितर्धमनुक्रमिष्याम
स्तथादित्यधिकृतं वेदितव्यं वक्ष्यति गायत्र्यावसव इति उच्यते पूरणः पाद इत्यनुवर्तते । इयादिः पूर
णायस्य स इयादि पूरणः आदिशब्देन नुवादो गृह्यते तत्रायमर्थः । तत्र गायत्र्यादौ छंदसि पादस्याक्षर
संख्यानं पूर्यते । तत्र इयादिभिः पूरयितव्या । यथा । तत्सवितुर्वरेण्यं । दिवं गच्छ सवः पत इत्येवमादयः ।
गायत्र्यावसवः । पाद इत्यनुवर्तते । परिभाषेयं । गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र यत्र गा
यत्र्याः पादो भिधास्यते तत्र तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः । जगत्या आदित्याः । पाद इत्यनुवर्तते । जगत्याः पादो द्वा
दशाक्षरो भवति । यत्र क्वचिज्जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते । अथ विराजो दिशः । यत्र क्वचिद्विरा
जः पाद इत्युच्यते तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः । त्रिष्टुभोरुद्राः त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्र एकादशा
क्षरो गृह्यते । अस्मिन्नेवाध्याये परिभाषा एतावन्तस्तः । एक द्वित्रिचतुष्टयैः पादं ॥ एभिश्चतुर्भि
र्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तदुक्तपादो यस्य छंदसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छंदसो नैव पादेनैव

यजुषां गायत्रीति संज्ञायते ॥ अत्र पंचम्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे यजुः शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट् संख्याकं लिखे
त् । साम्नादिः ॥ षडित्यनुवर्तते ॥ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिर्दर्शनात्करोते रध्या क्रियते । तेन द्विः कृता द्विगुणि
ता षट् संख्या साम्नी गायत्री भवति यत्र क्वचिद्देहादशाक्षरं छंदः साम्नी गायत्रीति संज्ञायते ॥ अत्र षष्ठ्यां पं
क्तौ प्रथमे कोष्ठे साम्नादौ लिखित्वा द्वितीये द्वादश संख्याकं लिखेत् ॥ ॥ क्रुचां त्रिः षडित्यनुवर्तते ॥
अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिस्तेन गुणिता षट् संख्या क्रुचां गायत्री भवति यत्र क्वचिद्देहाष्टाक्षरं छंदः
साम्नां च गायत्रीति संज्ञायते ॥ अत्र सप्तम्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे क्रुचां शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये ऽष्टादश सं
ख्याकं लिखेत् । द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत गायत्रीत्यनुवर्तते । साम्नां पंक्तौ गायत्री द्वौ द्वौ संख्याकौ गृहीत्वा प्र
वृत्तौ वर्धेत यावदष्टमं कोष्ठकं प्राप्नोति ॥ तत्र साम्नां पंक्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वृद्धितान्यस्य
णिअंकेन वित्यसेत् । त्रींस्त्रीन्तु च गायत्रीत्यनुवर्तते । क्रुचां गायत्री त्रींस्त्रीन्संख्याकान् गृहीत्वा पूर्व
वर्धेत । अत्रापि क्रुचां पंक्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रिसंख्याकं क्रमेण वर्धेत् स्थापयेत् । चतुरश्चतुरः
प्राजापत्यायाः प्राजापत्यायां पंक्तौ गायत्री चतुरश्चतुरः संख्याकान् गृहीत्वा वर्धेत ॥ अत्रापि तृती

हला०भा०

७
अधुरेकः

वनागी गायत्री विपरीतासती वाराही नाम गायत्री भवति । प्रथमः षडक्षरः पादो द्वितीयतृतीयौ तवाक्षरौ तृतीयं
द्विपाञ्जात गायत्राभ्यां । तृतीयशब्देनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमोपक्षयाविराजमाह ॥ तथा चोक्तं विराजो
दिशः यदा द्वादशाक्षरश्च पादः स्यात् ततस्तत्राभ्यां द्विपादिराण नाम गायत्री भवति । त्रिपात्रैष्टुमेः
एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपादद्विराण नाम गायत्री भवति ॥ तृतीयमित्यनुवर्तनीयं ॥ ॥ इति गायत्र्य
धिकारः ॥ ७ ॥ उद्दिगयत्रो जागतिश्च यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ जागतिश्च द्वादशाक्षर एव त्रिभिः पादै
रुद्दिक् नाम छंदो भवति । अत्र च क्रमो न विवक्षितः । पादसंख्यामात्रं विधीयते । ककुम्मध्ये चेदंत्यः
गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतिश्चेत्पादो भवति तदा सा उद्दिक् कुप्संज्ञं लभते । पुर उद्दिक् पुरतः । पु
रतश्च जागतिः पादस्याङ्गायत्रौ च परतस्तदा सा पुर उद्दिक् नाम भवति । परोद्दिक् परतः ॥ जागतिः
पादः परतश्च जागतिः पूर्वो गायत्रौ तदा परोद्दिक् नाम भवति । उद्दिगयत्रो जागतिश्चेत्यनेन गतार्थ
मेतत् । विशेषसंज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उद्दिग्रहणं अधिकारार्थं । चतुष्पाद्विभिः
सप्ताक्षरैश्चतुष्पादैरुद्दिगेव भवति ॥ इत्युद्दिगधिकारः ४ अनुष्टुप् गायत्रेः चतुष्पादित्यनु

७

वर्तते । गायत्रेरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छंदोऽनुष्टुप् संज्ञं भवति त्रिपात्कविजागताभ्यां च अनुष्टुबित्य
नुवर्तते । गायत्रग्रहणं च गायत्रेणैकेन पादेन द्वादशाभ्यां जागताभ्यां कवित्रिपादनुष्टुभ्यवति । मध्यं ते च जा
गतयोः पादयोर्मध्ये ते च यदा गायत्रः पादो भवति तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् ॥ इत्यनुष्टुबधिकारः ३ ब्रह्मतीजा
गतस्त्रयश्च गायत्राः एको जागतिः पादस्त्रयश्च गायत्राः तदा ब्रह्मती नाम छंदो भवति । पथ्या पूर्वश्चेति
तीयः । ब्रह्मतीत्यनुवर्तते । पूर्वः पादो जागतेयद्वितीयो भवति अन्ये गायत्रास्तदा असौ ब्रह्मती पथ्या
नाम छंदो भवति । न्यंकुसारिणी द्वितीयः । पूर्वश्चेदित्यनुवर्तते । पूर्वश्च जागतिः पादो द्वितीयो भवति
शेषाश्च गायत्राः न्यंकुसारिणी नाम्नी ब्रह्मती भवति । स्कंधोग्रीवी कौष्टुकेः । इयमेव न्यंकुसारिणी कौष्टुके
राचार्यस्य मेतेन स्कंधोग्रीवी नाम भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थं । उरो ब्रह्मतीयास्कस्य इयमेव न्यंकुसा
रिणी यास्कस्य चार्यमेतेन उरो ब्रह्मती नाम्नी भवति । उपरिष्ठाद्ब्रह्मतीत्येतत् । यदा जागतिः पादो भवति तदा
उपरिष्ठाद्ब्रह्मती नाम भवति पुरस्ताद्ब्रह्मती पुरः स एव जागतिः पादः पूर्वश्च जागतिः शेषाश्च गायत्रास्तदा
पुरस्ताद्ब्रह्मती नाम भवति । ब्रह्मती जागतिश्च गायत्रा इत्यनेनैव गमार्थमेतत् संज्ञाविशेषदर्शनार्थं पुन

रुच्यते क्वचिन्नवकाश्चत्वारः। क्वचिद्वेदेनवाक्षराश्चत्वारः पादाद्विश्यंते सापिबह्वेव वैराजो गायत्रौ च य
त्रैवेराजोपादौ पूर्वोदशाक्षरो भवतः ततो गायत्रौ च सापिबह्वती त्रिभिर्जागते महारुहती त्रिभिर्जागतेः
पादैश्छंदो महारुहती नाम। सतो बह्वती तां दिनः इयमेव महारुहती तां दिन आचार्यस्य मतेन सतो बह्वती
नाम। इति बह्वत्यधिकारः पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ च यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतस्ततो गायत्रौ च तदा पं
क्तिर्नाम छंदः पूर्वोचैव युजौ सतः पंक्तिः। पादपूर्वोद्विष्टौ पादौ अयुजौ भवतः। प्रथमतः ती यौ जागता वि
त्यर्थः। द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ तच्छंदः सतः पंक्तिर्नाम। विपरीतौ च यदा ताविव विपरीतौ भवतः त
दापि सतः पंक्तिरेव अयमर्थः प्रथमतः ती यौ पादौ गायत्रौ द्वितीयचतुर्थौ च जागतौ प्रस्तारपंक्तिः पुरतः
यदा जागतौ पादौ पूर्वो भवतौ गायत्रौ च पुरतो तदा प्रस्तारपंक्तिर्नाम पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ चेत्यनेन गतार्थमि
दं संज्ञा विशेषार्थं पुनरुच्यते आस्तारपंक्तिः परः यदा जागतौ पादौ परतो भवतः गायत्रौ च पूर्वो तदा आ
स्तारपंक्तिर्नाम विष्टारपंक्तिरेतः। यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः आद्यंतयोश्च गायत्रौ तदा विष्टारपंक्ति
र्नाम संस्तारपंक्तिर्ब्रह्मिः यदा ताविव जागतौ ब्रह्मि भवतौ मध्ये च गायत्रौ संस्तारपंक्तिर्नाम छंदः। अ
क्षरपंक्तिः पंचकाश्चत्वारः। पंचाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपंक्तिर्नाम छंदः। ननु चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिश्च

चिदेकपात्। क्वचिद्विपात्। क्वचिन्निपात्। क्वचिच्चतुष्पाद्भवति। गायत्री च त्रिपदेव। चतुर्भिरक्षाक्षरैः पादै
रनुष्टुबेव स्यात्॥ आद्यं चतुष्पाद्विपात्। ॥ क्रतुशब्देन लक्षणया षडक्षरः पादो भिधीयते तैः पादैश्च
तुष्पादं गायत्रं छंदो भवति। एवं चतुर्विंशतिप्रक्षराणि संपद्यंते॥ ॥ क्वचिन्निपाद्विभिः। क्वचिद्वेदे स
प्ताक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गायत्र्येव भवति। एवं मेकविंशत्यक्षराणि जायंते॥ ॥ सा पादनिचृत्
सैव गायत्री पादनिचृदिति संज्ञा लभते। प्रयोक्तुरदृष्टाभ्युदयसंबन्धज्ञापनार्थमियं संज्ञा। वेदस्या
नादित्वान्महत्वे पिचन दुष्यति॥ ॥ अष्टोत्तम षट्चेति प्रतिष्ठा॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादः। द्वितीयः
सप्ताक्षरः। षडक्षरस्तृतीयः। तदा प्रतिष्ठानाम गायत्री भवति। एवं विपरीता वर्धमाना। षडक्षरः प्रथ
मः पादः सप्ताक्षरो द्वितीयः। अष्टाक्षरस्तृतीयः। एवं त्रिभिः पादैर्वर्धमाना गायत्री भवति। षट्स
प्तकयोर्मध्ये चतुर्धा द निचृत्। प्रथमः षडक्षरः द्वितीयोष्टाक्षरस्तृतीयः सप्ताक्षरः एवं त्रिभिः
पादैर्गायत्री सा अतिपाद निचृत्। त्रिपादित्यनुवर्तनीयं॥ द्वौ नवकौ षट्कश्च नागी। द्वौ नवक्ष
रोपादौ षडक्षरस्तृतीयः। एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति। विपरीता वाराही इयमे

हला. भा.
९

ज्योतिः प्रथमेन । मध्यमेन त्रेष्टुमेन पादने शेषे श्रवणाय त्रेः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुपमवति । पूर्वणे वगता
र्थत्वा द्विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमिदं । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं । तेनाद्येन जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पु
रस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । मध्ये ज्योतिर्मध्यमेन यदा मध्यमस्त्रेष्टुभः पादो भवति उभयतश्च द्वौ
द्वौ गायत्रौ तदा मध्ये ज्योतिर्नाम त्रिष्टुपमवति । मध्ये ज्योतिरित्यलुक् समासः । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं ।
तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्ये ज्योतिर्नाम जगती भवति । उपरिष्ठा ज्योतिरित्येन ।
यदा त्रौचै रौ गायत्राः पादा भवति । अंते च त्रेष्टुमस्तदोपरिष्ठा ज्योतिर्नाम त्रिष्टुपमवति । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं ।
तेन जागतेन शेषे श्रुतिरुपरिष्ठा ज्योतिर्नाम जगती भवति । एकस्मिन्पञ्चके छंदः शंकुमती । यदेकः पञ्चा
क्षरः पादो भवति त्रयश्च षडक्षरः । तदा शंकुमती नाम गायत्री भवति । छंदो ग्रहणे प्रकृते पुनश्छंदो ग्रहणं छंदो मा
त्रं प्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छंदस्स पञ्चाक्षरेक पादस्तस्मिन् शंकुमती नाम भवति । इतरथा हि अंतरमेव संप्रत्ययः
स्यात् षट्ककुमती । एकस्मिन् षडक्षरे पादेऽन्येषु यथा लक्षणमुपात्तेषु छंदो मात्रं ककुमती नाम भवति । त्रि
पादणिष्टमध्यापि पीलिकमध्या ॥ यदा द्यंतौ पादौ वक्ष्ये मध्यमेत्यंतराक्षराक्षरस्तदा अणिष्ठमध्या
सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । आद्यंतौ पक्षौ अष्टाक्षरौ मध्यमस्त्रयक्षर एव त्रिपादायत्री पिपीलि

कमध्या नाम भवति । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिध्यति । यत्किंचिन्निपाच्छंदो
लघुमध्यमं पादं तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते । विपरीताय वमध्या । औद्यंतौ लघुक्षरौ मध्यश्च वक्ष्ये क्षरः
सा गायत्रीय वमध्या नाम भवति । एवमुच्छिगादिषु योज्यं । उनाधिकेनैकेन निचृद्भिरिजौ चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री एकेनाक्षरेण न्यूनं सानुच्छिदिति विशेषसंज्ञा लभते । एकेनाधिकेन भुरिगिति एवमुच्छिगादि
अपि दुष्टं । हाभ्यां विराट् स्वरजो । न्यूनाधिकग्रहणमनुवर्तते । हाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गा
यत्री यथाक्रमं विराट्संज्ञा भवति । आदितः संदिग्धे यदा षड्विंशत्यक्षरा छंदो भवति तदा किं प्रतिपत्त
यं किं गायत्रीस्वराट् । उतोऽपि विराडिति संज्ञा भवति एव संदिग्धे सति छंदसि आदिभूतात्पादात् निर्ण
यः कर्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा गात्रे वासौ अपोऽक्षिहस्तदोऽक्षिगिति । एवं सर्वत्र देवतादि
तश्च इदमपरनिर्णयनिमित्तमुच्यते । संदिग्धे छंदसि देवतादेश्च निर्णयः कर्तव्यः । आदिग्रहणं स्वरादि
परिग्रहार्थं । कस्य छंदसः का देवताय या निर्णयः कर्तव्य इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अग्निः सविता सोमो ब
हस्पतिर्मित्रावरुणा विद्मो विश्वे देवताः । गायत्र्यादीनां जगती पर्वता नायथाक्रममन्यादयो देवता व
दितव्याः । तत्र संदिग्धे छंदसि यदाग्नेयं तदा गायत्री यदा सावित्रं तदा लिक् एव सर्वत्र । वेदिके च व

गोरोचनवर्णीः कृतिप्रकृत्याकृत्यादयः ॥५॥ अतिपूर्वकाणि अतिजगत्यादीनि रयामातिभवेति

हला० भा०
१०

छंदस्कानि च द्रु रिजो । तथा विराट् स्वराजो दृश्यते । नलोकि केषु । अतो लोकि केषु संदेहाभावान्निर्णयानि मित्रं भू
तादेव तादयानेच्छते । स्वराः षड्वादयः । षड्भ्यः षड्भ्यः गंधारमध्यमपंचमध्वेवतनिषादाः । स्वराः गायत्र्यादिषु
क्रमेण दृष्टव्याः ॥ सितसारंगं पिशंगं कृष्णनीललोहितगौरवर्णः । गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णनिर्णयनिमित्तं
तमधीयते । आग्निवेश्य काश्य काश्यपगोतमांगिरसभार्गवकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि । गायत्र्यादीनि
क्रमेणैतानि गोत्राणि भवन्तीति वाक्यशेषाः । रोचनामाः कृतयः । श्यामान्यतिछंदोसि । इत्येवधीतयेऽतिछंद
साः । तन्नोपपद्यते । कृतीनां अतिछंदसां च नि च द्रु रिजो विराट् स्वराजोश्च प्रदेशाभावात् कश्चिन्नात्र संशयः । अनुक्तानां कामवर्णी
यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते । तदपि क्रुधिदेवतो स्वरवर्णानां जानानिः श्रेयसमिच्छंति छंदसां
साः इति हलायुधकृतौ छंदोऽवतौ तृतीयोऽध्यायः शतुः शतमुक्ततिः चतुरधिकशतं चतुः शतं
मध्यमपदलोपी समासः अथवा चत्वारिंशत् शतं चतुः शतं । द्वंद्वसमासः । कर्मधारयपक्षस्तु न्ययः ।
तत्र चतुः शतानीति प्राप्नोति यत्र चतुः शतमक्षराणां संख्या भवति तत् उक्तं निर्नाम छंदः । चतुरश्चतुरस्य
जेडुक्ततेः । चतुः शताक्षराश्छंदसः क्रमेण चतुरश्चतुरः संख्याविशेषास्त्यजेत् । एतदुक्तं भवति । उक्तं ते
रारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरेभ्यः नानिछंदोसि अन्यानि स्थापयेत् अष्टाचत्वारिंशदक्षरं यावत् तान्य

अनुक्तानां कामवर्णी
इति । अनुक्तानां छंदसां
यथा कामवर्णी भवन्ति ।

१०

दः तत्कथं पंचकाश्चत्वारिंशत्कथ्यते । तत्रोत्तरं सूत्रं । द्वावप्यल्पशब्दस्य स्मृतिं हावलोकनन्यायेनाल्प । ग्रहणमनु
कथ्यते । तेन पंचकेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति । द्वावप्यल्पशः पंचग्रहणमनुवर्तते । पंचाक्षराभ्यां अल्प
शः पंचिर्नाम छंदो भवति । क्वचिदेव न सर्वत्र । पदपंक्तिः पंच । पंचाक्षर इत्यनुवर्तते । यदा पंचाक्षराः पंचपादा
भवन्ति तदा पदपंक्तिर्नाम छंदः चतुष्कषट्कात्रयश्च । चकारः पंचका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्ष
रः पादो द्वितीयः षडक्षरस्ततश्चतुर्थः पंचाक्षरास्तदा पंचपादपंक्तिरेव पथ्यापैभिर्गायत्रैः पंचभिरष्टाक्षरैः
पादैः पंथ्यानामपंक्तिर्भवति । इति पंक्त्याधिकारः जगतीषड्विः । गायत्रेः षड्विः पादैर्जगती नाम छंदो
भवति । त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तया एव संबधः प्राग्तगतीषड्विरिति निर्देशात् । तेनाधिकृतो
त्रिष्टुब्जगत्या भवतः प्रत्यर्थे । अत्र शो न क का त्याय नाभ्यः प्रकारान्तरेण व्याख्यातत्वात् पंचस्रश्चादुदा
हरणान्यन्वेषणीयानि एकेन त्रिष्टुभोतिष्मती एकेनेति त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तया एव संबधः
धः । एकेन त्रिष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पंचपादत्रिष्टुभोतिष्मती नाम । त्रिष्टुभेन सह पंचभि
र्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार एव गायत्र्याः पादालभ्यन्ते । यथोपाध्यायेन सह पंचशिष्या इत्युक्ते उपाध्यायपंच
माः प्रतीयन्ते । तथा जगती । एकेन जागतेन चतुर्भिर्गायत्रैः पंचयाज्जगती ज्योतिष्मती नाम ॥ पुरस्ता

च

दीनामुत्कृतिपर्यंतानां वैदिकलं लोकि कलं च । अत्र वैदिकलं दसां प्रस्तावे प्रसंगात् वेदवदनादिषु निपारं पर्याग
 तं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमर्थोदितं कपयंतं लोकि कलं दोजातमधिक्रियते । तन्मूलकलात्काव्य
 स्य । काव्यं चकीर्तिरूपत्वादानंदहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः । आत्रेयस्माच्च यदार्थः । आडः पिविधो । त्रिष्टुबेवत्रेष्टु
 मं । स्वा । येतधितः । अथमर्थः । गायत्र्यादि त्रिष्टुपपर्यंतं यदार्थं कलं दोजातं वैदिकेयाख्यातं । लोकि केचतस्र
 येवद्रष्टव्यं । किंतदार्थः । चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्टिक । द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप । षड्विंश
 दक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप । चकारः समुच्चये । पादश्चतुर्भागः । च
 तुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षरायागायत्र्याश्चतुर्था भागः । पादसंज्ञा लभते । गायत्र्याः षडक्षरः । पादः । एवमुष्टिगादि
 ष्वपि द्रष्टव्यं । समवृत्तविधेयमेतत् । यथावृत्तसमाप्तिर्वा । यस्य वृत्तस्य यादृशेः पादेः न्यूनास्यैव समाप्ति
 र्दृश्यते तस्य तादृशा एव पादाग्रहीतव्याः । वाशब्दो व्यवस्थितविभाषा । उक्ततादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागादि
 क्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् । अदोतावृत्तलं दोमात्रा लंदस्ततः परं ॥ तृतीयमक्षरं कलं दंष्ट्रं दंष्ट्रं धातुलं
 कं । आर्यादि उक्तीति पर्यंतं गणलंदः । चैतालीयादिचुलिका पर्यंतं मात्रा लंदः । सान्यादि उक्तति पर्यंतं मक्षरलं
 दः । तत्रादोतावृत्तार्यालक्षणं सिध्यर्थं गणसंज्ञां करोति । लः समुद्रागणः ॥ ल इत्येकमात्रिका स्यात्क्षरस्य

रधिकाक्षरे

यां

हणं । समुद्रा इति चतुः संख्योपलक्षणार्थः । चतुर्णालकाराणां गण इत्येषा संज्ञा विधीयते । गौगंतं मध्यादिर्लक्ष्यं ।
 अनेन गणस्य विन्यासमेतदंशयति । सहिगणः कदाचिदुरुद्धयेन भवति । कदाचिदंतेनैकेन गुणा । कदा
 चिन्मध्यमेन । कदाचिदाद्येन । कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः । षष्ठस्य भेदस्याभावात् । विस्मयार्थमिदं सूत्रं ।
 अंतमध्यादिरिति प्रथमं द्वद्वसमा संलक्ष्य पश्चादङ्कारेण बहुव्रीहिः । द्वद्वान्परोयः श्रूयते लभते सौप्रत्येका
 मिसंबंधे । द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति । स एको गणः । गकारः अंतं यस्य स गंतो द्वितीयो गणः । गकारो
 मध्ये यस्य स गममध्यस्तृतीयो गणः । गकार आदौ यस्य स गादिश्चतुर्थो गणः । नलकारो मीलितौ चत्वारो ल
 घवो भवन्ति स पंचमो गणः । एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीं मार्यालक्षणं करोति । स्वरा अर्धं चार्था अर्धं । गणग्रहण
 मनुवर्तते । स्वरा इति सप्तानां संज्ञा । यत्र प्रस्तारेण गणाः सप्त भवन्ति । अर्धं च गणस्य । तदार्था अर्धं निष्पद्यते ।
 द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । सप्तप्रविभागार्थं शब्दः । यद्येवमर्धं शब्दः स्यात् अर्धं न पुंसकमित्यनेनैकदे
 शिसमाससति पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथार्धा ङकं मर्धफलं मर्धरवारीति । नैष दोषः । सत्यपि सप्तप्रविभा
 गस्याप्यर्धशब्दस्यैकत्वे संबन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । सप्तप्रविभागस्याप्यर्धशब्दस्यैकदेशिकसमास
 व्यभिचारदर्शनात् । यथाद्रस्मार्धेन गङ्गां क्रीणाति । षणार्धं क्रीततां बूल चर्वणा ऊर्विता ननाः । अनभ्यासा

कललालायां येते वारयात्रिकाः ॥ तथा समप्रतिभागत्वेपि अर्धशब्दस्येकदेशि समासदर्शनाच्च । अर्धचं
द्वंद्वधन्मूर्ध्नि पातुवः पार्वतीपतिः । कालकूटविषदंतुं संगृहीतमिवामृतं । तच्चाच । तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्ये
मर्मज्ञं वसयितुं । अर्धराज्यहरं नृत्यं यो न हन्यात् सहन्यते । अत्रार्धस्य लक्षणं कुर्वण एव ज्ञापयत्याचा
र्थोपदायामवांतरपादव्यवस्थानास्ति तेन द्वीपादस्मादित्यादौ गणत्रयस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्यात् । द्वीपादन्यस्मा
दपि मध्यादपि जलनिधौ दिशोऽप्यंतात् । आनीयश्च दिति घटति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः । अत्रायु
द्व-जू अत्रार्थाच्छंदसि अयुगाणः प्रथमस्तृतीयः पंचमः सप्तमश्च न जगणः मध्ये गुरुर्न कर्तव्यः ।
शेषास्तु कामतो भवन्ति । षष्ठोऽत्र आर्याच्छंदसि षष्ठोगणो मध्यगुरुरेव भवति । अत्रोदाहरणं साजगति
जगत्या र्यादेवी उत्पत्तिस्तु रतिरुचिरा । यादृश्यते वरतले कंसवधोत्पातविचक्षितः । न्लोवा षष्ठस्त्यनुव
र्तते । आर्यायाः षष्ठोगणः सर्वलघुर्वा भवति । तत्रोदाहरणं त्रपांतरेण देवीतामेव स्तोमिसपदिमिषम
हिषः । पादस्पर्शस्त्वादि वमीलितनयनोऽभवद्यस्याः न्लोचेत्पदं द्वितीयादि । षष्ठोगणः सर्वलघुश्चेद्
वतितदा द्वितीयादक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते पूर्वमेवोदाहरणं । सप्तमः प्रथमादि षष्ठोगणे मध्यगुरौ स

मिसंख्याप्रसङ्गः कृतिः । तानि उत्कृतेरनंतराणि छंदसाणि । अमिसमविआडः प्रउत्थितेभ्यः पराणि कृति संज्ञानि
भवन्ति । तत्र शताक्षरं छंदोऽपि कृतिः । षण्णवत्यक्षरं संकृतिः । द्वानवत्यक्षरं विकृतिः । अष्टाशीत्यक्षरमा
कृतिः । चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः प्रकृत्याच । उपसर्गविवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठ
ते । तिनैतदुक्तं भवति । अशीत्यक्षरः छंदः कृतिर्नाम धृत्यष्टिशक्करी जगत्याः । कृतेरधस्तादृतिः । अष्टिः
शक्करी । जगती । इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थानीयाः । एथक् एथक् पूर्वत एतान्येवैषां । एषां धृत्यादीनां
पूर्वतः एथक् एथक् एतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । एथक् एथक् ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थं । अन्य
था हि समुदायपूर्वत्वमेषां स्यात् । तेनायमर्थः । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः । अष्टिशब्दात्पूर्वं अष्टिशब्दः । श
क्करी शत्पूर्वं शक्करी शब्दः । जगती शब्दात्पूर्वं जगती शब्दः । द्वितीयं द्वितीयमतिः । अत्र द्वितीयं द्वितीयं श
ब्दरूपमतिशब्दात्परः प्रबोक्तव्यं । एवं सत्कृतेरेषां छंदसां एताः संज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट् सप्तत्यक्षरमति
धृतिः । द्वा सप्तत्यक्षरधृतिः । अष्टत्यक्षरमतिधृतिः । चतुषष्ट्यक्षरमतिधृतिः । षष्ट्यक्षरमतिशक्करी । षट्पंचाशदक्ष
रशक्करी । द्वा पंचाशदक्षरमतिजगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं जगती ॥ अथ लौकिकं ॥ अधिकारो यमाशास्त्र
परिसमाप्तेः ॥ पूर्वेषां छंदसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यंतानां लौकिकत्वमेव । सामान्या

त्यविपुला। चित्तंहरंतिहरिणीदीर्घदृशः। कामिनांकलालोपः। नीविविमोचनव्याजैः कथितजघनाजघनविपुलाः।
उभयविपुला। यास्त्रीकुचकलशतितंवेमंडलेजायतेमहाविपुला। गंभीरनाभिरतिदीर्घलोचनाभवतिसाधुभगा।
अत्रोच्यते पथ्याविपुलायास्पृष्टकैनेवपथ्यात्वंनष्टंभवति। उभयाश्रयत्वात्पथ्यालक्षणस्यविपुलायास्त
त्रांशेनापि प्रवेशोदुर्लभः। ततश्चपथ्यालक्षणेकांशेकल्पेपितदन्यमात्रविषयत्वादिपुलाभवेत्येव। पथ्या
चपलयोश्चविरोधाभावात्बाध्यबाधकभावोनास्ति। तत्रायंसंग्रहः। एकैवभवतिपथ्यातिस्त्रेविपुला
स्ततश्चतस्रस्ताः। चपलाभेदेस्त्रिभिरपि भिन्ना इति शोडशार्थास्त्यः। गीतिचतुष्टयमित्येकंषोडशप्र
कारंस्यात्। साकल्पेनार्याणां अशीतिरेवंविकल्पाःस्त्यः। तेषामनूक्तेदाहरणान्युत्थानि चपलाद्वितीय
चतुर्थोर्मध्येजो। अधिकारेण। द्वितीयचतुर्थगणोर्मध्यगुरुभवतः प्रथमश्चांतेगुरुर्द्विगुरुर्वात्तृतीयो
द्विगुरुः पंचमश्चादिगुरुः द्विगुरुर्वा। शेषंयथाप्रसंगे। एवंगकारयोर्मध्येद्वितीयचतुर्थोर्जकारोभवतः सा
आर्याचपलानाम्। उदाहरणमग्रतः। पूर्वमुखपूर्वा पूर्वर्ध्वचपलालक्षणं चेद्भवति तदा असौमुख
चपलार्या। पथ्यापूर्वमुखचपलोदाहरणं अतिदारुणादिजिह्वा परस्यममानुसारिणीकुटिला। इ
रात्परिहरणी र्या नारी नागीवमुखचपला। आदिविपुला पूर्वमुखचपलोदाहरणं। यस्याविलोचनेवि

गलेभ्रुवौसंगतेमुखंदीर्घं। विपुलान्वताश्चदंताः कांतासोभवतिमुखं चपला। अंतविपुला पूर्वमुखचपलोदा
हरणं। विपुलाभिजातवंशोद्भवापि नृपातिरेकरम्यापि। तिः सार्यतेगृहाद्वलुभापियदिभवतिमुखचपला। ज
घनपूर्वतत्र द्वितीयेअर्धेचपलालक्षणं चेद्भवति सा आर्याजघनचपलानाम् तत्रपथ्यापूर्वजघनचप
लोदाहरणं। यस्यादस्यकनिष्ठानस्पृशतिमहीमनामिकावापि। सासर्वधूर्तैर्भोग्यामवेदवश्यंजघनम्
पला। अंतविपुला। पूर्वजघनचपलोदाहरणं यस्याः पादांगुष्ठं। व्यतीत्ययातिप्रदेशिनीदीर्घा। विपुलेकुले
प्रसूतापिसाध्रवंजघनचपलास्यात्तुभयविपुला पूर्वकंजघनचपलोदाहरणं। मकरध्वजसमनिदृ
श्यते स्फुटंतिलकलांछनंस्याः। विपुलान्ववायजातापिजायतेजघनचपलापि उभयोर्महाचपला य
स्याउभयोरध्वयोश्चपलालक्षणंभवतिसा आर्यामहाचपलानाम् तत्रपथ्यापूर्वकंमहाचपलोदाहरणं। हृद
यंहरंतिनायो मुनेरपिभ्रुकटाक्षविक्षेपः। दोर्मूलनाभिरदेशानिदर्शयंत्योमहाचपलाः। विपुलापूर्वकंम
हाचपलोदाहरणं चिबुकैकपेलदेशेपिकादृश्यतेस्मितेयस्याः। विपुलान्वयप्रसूतापिजायतेसामहा
चपला। आद्यर्धसामागीतिः आद्येनसममर्धयस्याः साअद्यर्धसमा। मध्यलोपी समासः। एत
दुक्तंभवति। द्वितीयेप्यर्धषष्ठोगणोजकारो लोवाकर्तव्यः। तत्रपथ्यागीत्काहरणं। मधुरंवीणारणि

तं पंचमसुखगच्छको किलाहणः। गीतिः पौरवधूनां मधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति। आदिविपुलागीत्य
दाहरणं इयमपराविपुलागीतिरुच्यते सर्वलोके हि तदेतोः यदनिष्ठमात्मनस्तत्पदेषु भवतापि माकचिकि
रि पथ्यामहाचपलागीत्यदाहरणं। कामंचकासिगीतिर्गुणीदृशां साधुपानचपलानां स्फुरतंच मुक्तल
जं निरगंलालपमणितरमणीयं महाविपुला महाचपलागीत्यदाहरणं पंचेषु बहुभः पंचमध्वनिस्तत्रम
वतिविपुलः। चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः। अंत्येनोपगीतिः। समेत्यनुवर्तते। अंत्येन
धेनसमासाद्यमध्वयस्याः सा आर्या उपगीतिर्नाम। तत्रोपगीत्यदाहरणं। गांधर्वमकरध्वजं देवस्यास्त्रं जग
द्विजये। इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते देशः। महाविपुलोपगीत्यदाहरणं। विपुलोपगीतिस्तं
कारमुखरितेभ्रमरमाता नां रेवातेपावनेव सुमस्तु सतसतं हि मे प्रीतिः। पथ्यामहाचपलापलागीत्यदा
हरणं विषयाभिप्रायलापः। करोति चित्तं सदाचपलं। वैराग्यमावनानांतथोपगीत्याभावे स्थं। महा
विपुलमहाचपलोपगीत्यदाहरणं। विपुलोपगीतिस्तं ज्यतामिदं स्थानकं भिक्षो। विषयाभिप्रायदेष
णवध्यते चंचलं चेतः उक्रमेणोद्गीतिः। पूर्वोक्ता क्रमाद्विपरीतक्रमउक्रमः। अथमर्थः। आद्यमंतं भव
त्यर्धमंत्यमादौ साउद्गीतिर्नामार्था। तत्र पथ्योद्गीत्यदाहरणं। व्याधइवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्मनोहारसि

र्वलघोवाजाते सप्तमोगणः सर्वलघुश्चेद्भवति तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते तत्रोदाहरणं। ब्रह्मसंकुलीनः प्रली
नसामंतचक्रनुतचरणः। सकलसकलैकपुंजश्रीमान्मुंजश्चिरं जयति। जयति भुवनेकवीरः सीरायुधतुलितविपु
लबलविभवः। अनवरनवित्तवितरणनिर्जितचंपाधियो मुंजः। अंत्ये पंचमः। अंत्ये भवमंत्यं। दिगादित्वाद्यत
अंत्ये द्वितीये धे पंचमश्चेद्गणः सर्वलघुर्भवति तदा प्रथमादिपदं प्रवर्तते। तत्रोदाहरणं। सजयति वाक्यतिराजः
कलार्थि मंतारथैककल्पतरुः। प्रत्यर्थि भूतपार्थिवलक्ष्मीहठहरणदुर्ललितः। षष्ठश्चतुः। अंत्यइत्यनुवर्तते। अं
त्ये द्वितीये धे मध्यमगुरो सर्वलघोवापष्टे गणे प्राप्ते तदवादी लकारो विधीयते। षष्ठे गण एकमात्रो भवतीत्यर्थः प
एवं च तादृशैः। अंत्ये २७ मात्रा भवतीत्यर्थः फलितः। पूर्वमेवोदाहरणं। त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च चकारो
त्यइत्यनुकर्षणार्थः। यस्या आर्याया अंत्ये धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते सा आर्या पथ्यानाम भवति।
तद्यथा। पथ्याशीत्यायामी स्त्रीषु जितात्मानरोनरो गी स्यात्। यदि मनसा वचसा वा हृदयति नित्यं न भूतेभ्यः।
पादग्रहणं यत्कपलक्षणार्थं। विपुलान्या यस्या आर्याया अंत्ये आद्ये वा न भयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्रास्य
ति सा आर्या विपुलानाम। सा चाद्यंतो मय पूर्वकत्वा त्रिधा भवति सामान्येन विधानं मेतत्। तत्रादिविपु
ला स्निग्धछाया लावण्या लेपिनी किंचिदवनतघ्राणा। मुखविपुलासौ भाग्यं लभस्त्री त्याह माउ व्यः। अं

लीयं द्विः स्वरा अयुक्पादे युग्वसंवांतेर्त्वाः । लङ् इत्यनुवर्तते । अयमर्थः । यत्रायुक्पादे प्रथमे तृतीये च द्विस्वराश्च
तुर्दशलकारा भवन्ति । युक्पादे द्वितीये चतुर्थे च द्विर्वसवः षोडशलकारास्तद्देतालीयं नाम छंदः । तेषां लोमधे
द्वयोरपि पदयोरितरेफलकारगकाराः कर्तव्याः । आद्ये पादेषु षट् लकाराः पञ्चदश विध्यन्ते द्वितीये चाष्टौ ।
एवं वेतालीया धर्मसिध्यति । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । अत्रोदाहरणं । क्लृप्तीणशरीरसंचया व्यक्ती
भूतशिरास्थिपंजराः । केशैः पुरुषेस्तधारयो वेतालीयतनुं वितन्वते । अपिच । तव तन्विकटाक्षवसितैः
प्रवरद्भिः श्रवणं तगोचरैः । विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहृतं प्राणितिड् स्करं नरः । अपिच । शवशो
णितपंजरादितं पुरुषां त्रययितोर्ध्वमर्धजं । वपुरातपवद्भिदीपितं वेतालीयमिदं विलोक्यतां । वेताली
यमिति वेतालशब्दात्कृशाश्वादेराकृतिगणत्वात्कृणप्रत्ययश्चातुर्थिकः । अत्र पादग्रहणमिदं तापयति ।
आर्यायां पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्थानास्ति नास्ति । गोपछंदसकं । तस्मिन्नेव वेतालीये छंदस्य तैगकारश्च
दधिको भवति तदोपछंदसकं नाम छंदः । तत्रोदाहरणं । वाक्यैर्मधुरैः प्रतापैर्ध्वजैः पञ्चदशसिंदधाति
मित्रं । तंडुलमिति विशिष्टगोष्ठ्यामोपछंदसिकं वदति बाह्यं । अपिच । परममनिरीक्षणानुरक्तं स्वयम

संततिगुणचित्तवृत्तिः । अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौ पछंदसकं जहो हि मित्रं । उपछंदः । शब्दादरीहणादिपाठाच्च
तुर्थिको वुञ्जप्रत्ययः । आपातलिकाभोग्ग । रिफकोल्लरगकाराणां अपवादः । द्विः स्वरा अयुक्पादे युग्व
संवांत इत्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोगांतेभकारगकारौ च भवतस्तद्देतालीयमापातलिकानामुलभते ।
तत्रोदाहरणं । पिंगलकेशी कपिलाक्षी वाचाटविकुटोन्नतदंती । आपातलिका पुनरेषान् पतिकुलेपिन
काग्यमुपेति । आपातलिका अस्थिरत्वार्थः । शेषे परेण युद्धं साकं । अत्र वेतालिकायाधिकारयेषां लकारा
णां नियमउक्तेस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः सशेषस्तस्मिन्नियमः क्रियते ॥ युगलकारः परेण साकं नमि
श्रीभावाप्यनुज्ञातः । अत्रोदाहरणं ॥ पूर्वोक्तं । षट् मिश्रायुजि । अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षट् लका
राः आभिश्चाः न कर्तव्याः । एथकु एथकु न प्रप्राक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमतृतीययोश्च पादयोः स्वरुचिः । त
त्रोदा० वेतालीयेतावत् । समरशिरसि सह्यते द्विषं । नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः । कुवलयदलदीर्घचक्ष
षाप्रमदानां न कटाक्षवसितं । औपछंदसकोदा० परयुवतिषु पुत्रभावं मादौ कृत्वा प्रार्थयसे पुनः पति
त्वं । इदमपरमिहोच्यते विशेषादौ पछंदसकं खलस्य वृत्तं । आपातलिकोदाह० । अभिरमयति किं नरक
ठीहंसगतिश्रवणायतनेत्रा । विसकिशलयकोमलगान्त्रीयुवतिरियं हृदयतरुणना पंचमनपूर्वः

साकंप्राच्यवृत्तिः इदानीं विशेषलक्षणमाह । शेषेपरेणयुद्धः साकमित्यत्र पंचमचतुर्थयोरेकीभावो निविध्यः
सोनेन विधीयते । युजीत्यनुवर्तते । यदायुक् पादे पंचमेन लकारेण पूर्वः संगच्छते तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वेताली
यं भवति । शेषं यथा प्राप्तं । तत्रोदा० विपुलार्थं सवाचकाक्षराः कस्य नाम न हरति मानसं । रसभावविशे
षपेशलाः प्राच्यवृत्तिकविकाचसंपदः । अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः । पूर्वः साकमित्यनुवर्तते । अयुक्
पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्वः संगच्छते तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वेतालीयं । शेषं यथा प्राप्तमेव । अत्रोदा
हरणं अवाचकमन्त्रं जिह्वाक्षरं श्रुतिदुष्टं यतिकष्टमक्रमं । प्रसादरहितं च नेष्येत कविभिः काच्यमुदीच्यवृ
त्तिभिः । आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं । आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं । आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं नाम
वेतालीयं । युक् पादे न पंचमेन पूर्वः संयुज्यते । अयुक् पादे तृतीयेनेत्यर्थः । तत्रोदा० । इदं भरतवंशभूषु
सा जांश्च यतां श्रुतिमनोरत्नायनं । पवित्रमधिकं भुभोदयं व्यासवक्त्रकथितं प्रवृत्तकं । अयुक् चारुहासिनी ।
यस्य सर्वपादा अयुगलक्षणयुक्तास्तद्देतालीयं चारुहासिनी नाम । किंतु लक्षणं चतुर्दशमात्रं तृतीयेन
पूर्वस्य योगः । मनाक् प्रसृतं तदीधितिः स्मरालु सितगडमडला । कटाक्षललितेन कामिनां मनोहरति च ।
रुहासिनी । युगपरांतिका । युगलक्षणयुक्तेष्वनुभिः पादेरपरांतिकानां मवेतालीयं । किंतु कलक्षणं
षोडशमात्रं । पंचमेन पूर्वस्य योगः । षण्णां मिश्राणां प्रयोगः प्रतिषेधः । तत्रोदा० स्मितविलाससरसो

दुर्नयकरविश्राम्यसिपश्चात्प्राणेषु विप्रियेः शल्येः । महाविपुलोद्दीत्यदाहरणं । एषा तवायशोद्दीतिरत्र विपुलाप
रिभ्रमति । तद्वत्प्रभापियुक्तीतिरखिलदिन्यालपार्श्वमुपयाति । पथ्यामहान्वपलोद्दीत्यदाहरणं । उद्दीतिरत्र ति
त्यं प्रवर्तते कामचपलानां । तस्मान्मुनेर्विचंप्रदेशमनेन समेतमेताभिः । महाविपुलामहान्वपलोद्दीत्यदाहरणं ।
विपुलापयोधरश्रेणिमंडले चक्षुषोश्चपला । उद्दीतिशालिनी कामिनी च सावर्णिनां मनोहरति । अर्धेवसुगण
श्चतुर्मात्रेभ्यो भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद् द्वितीयमप्यर्धेतादृशमात्रमेव । अत्रापि षष्ठ्यागणो द्विविकल्प
एव । नलकारः । अर्धेति वर्तमाने पुनरर्धग्रहणं ग्रहणं च । इयमपि पथ्यादिलक्षणपूर्विका आर्यागीतिः ।
पथ्यार्यागीत्या० अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरब्रह्मपरं । आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादिति
यमार्यागीतिः । महाविपुलार्यागीत्यदाहरणं । विषयाभिलाषमृगतल्लिकाध्रवंहरति हरिणा भिवद्धत हृदयं ।
विपुलत्वं मोक्षसखं काक्षिभिस्तस्मै तस्यैव विषयसखमत्युत्तरं । मुक्तासमस्तसंगतपोवनान्याश्च
यतिहेनात्मविदः । महाविपुलामहान्वपलार्यागीत्यदाहरणं । चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हत
हतविषयगणः । एकांतशालिनां योगिनामते भवति परमसखसंप्राप्तिः ॥ इत्यार्याधिकारः । वेता

अतिहृतहिममहसिमधुसमये । प्रवससिपथिकहतकरुणकथमिहपरिहृतयुवतिरतिरपिनयतां । अन्येषुन
रन्यथेदं सूत्रमधीयते । चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदंते गिति । तेषामुभयोरर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वेता न वन्ति ।
तत्रोदाहरणं । घनपरिमलमिलदलिकुलमुखरितनिरिलकमलकुवलयवने ॥ जनयति हि मनसि शशिमु
खिमुदमतिशयमिहमममममधरयमधुना । अधग्रहणादत्र पादव्यवस्थानास्ति । इदानीं गणमा
त्राकुंदः स गुरुलघुसंख्यापरिज्ञानार्थमिदमाह ॥ सांख्येन न समालोच्य इति । सा गुरुसंख्यावेदित
व्या । येन यावद्भिरक्षरेः लालघूनामात्राणां समाः समसंख्या गतेन स्युः । अपितु न्यूनसंख्या एव । गल
इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते । तेषां गुरुलघुस्वरूपत्वात् अयमभिप्रायः । आर्योदिषु शास्त्रे यावत्सोमात्रा उपदि
ष्टाः तावत्संख्याण्यथा संख्यावान् पूर्यन्ते सा तत्र गुरुसंख्यावेदितव्या । अवशिष्टालघुसंख्या । तत्रा
यमुपायोगः । कदाचित्कृत्ति । चत्वारिंशदक्षरांमार्यायां कति गुरवः संपद्यन्ते कतिलघव इति तदा स
प्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्यायां मात्रासंख्यायां चत्वारिंशत्संख्यामथ न येन त्रयेऽवशिष्यन्ते ता गुरुनु
पदिशेत् । ते च सप्तदशैव ॥ शेषां सूत्रयोर्विंशतिलघूनुपदिशेत् । तद्यथा । सनयुगमश्रुस्नातंसमीपत्त
वर्तिहृदयशोकाग्नेः । चरति विमुक्तो हारव्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणां ॥ इति मृदहलायुधकृतो पिंगलक

क्रियेशलाकमलकोमलमुखीभृंगेक्षणः। हरतिकस्यहृदयंनकामिनः। सरतकेलिकुशलापरांतिका॥ इतिवैताली
याधिकारः॥ गंतहिर्वसवोमात्रासमकंलनवमः। वैतालीयमित्यादिस्त्रासमस्यंतपादग्रहणमनुवर्तते।
लइतिमहाधिकारः। तेनायमर्थः। यत्रपादेगंताःषोडशलकाराभवन्ति। तन्मात्रासमकंनामखंडः। अंतैद्वाभ्या
मेकोगुरुःकर्तव्यः। नवमश्चलकारएव। हिर्वसइतिद्विगुणितवसवालकाराःषोडशइत्यर्थः। शेषेपरेणयुद्ध
साकमित्यनुवर्तनीयं। तत्रोदा०। अश्मश्चमुखोविरलैर्दंतैर्गंभीराक्षौन्नतनासाग्रः। निर्मोसहनुःस्फुटि
तैःकेशैर्मात्रासमकंलसतेदुःखं। गंतइत्यनेनैवांतस्वगुरुत्वसिद्धेयुनर्गहतिग्रहणमातिदोशकगुरु
त्वत्यर्थे। तिनान्नद्वैलकारोभंक्कादिमात्रिकोगुरुः। क्रियतइतिविशेषः। द्वादशश्चवानवासिका। यस्यमात्रा
समकस्यपादेद्वादशोलकारः। स्वरूपेणावतिष्ठते। चकारान्नवश्च। तन्मात्रासमकंवानवासिकानाम्। तत्रो
दा०। मन्मथश्चापध्वनिरमणीयः। सरतमहोत्सवपटहनिनादः। वनवासस्त्रीस्वनितविशेषः। कस्यनचिन्नंरम
यतिपुंसः। विश्लोकःपंचमाष्टमौ। द्वादशग्रहणंनवमग्रहणंचनिरुक्तं। यस्याश्चतुर्षुपादेषुपंचमाष्टमौ
लकारोतिष्ठतः। शेषंयथाप्राप्तं। तन्मात्रासमकंविश्लोकोनाम। तत्रोदा०। भ्रातृगुणराहर्तंविश्लोकंडुनंयकरण
कदर्थितलोकं। जातंमहतिकुलेष्यविनीतामित्रंपरिहरसाधुविगीतं। चित्रानवमश्च। यस्यनवमोलकारेवावति
ष्ठते। चकारात्पंचमाष्टमौचतन्मात्रासमकंचित्रानाम्। तत्रोदा०। यदिवांरुसिपरपदमारोह्युमैत्रीपरिहर

नरे अंकतोपि १६७७७२१६ संमसमार्धसमोपचितं अर्धसमंविषमं च यथाक्रमं समोपचितं समार्धसमा
भ्यां चोपचितं वेदितव्यं। राश्यूनं तद्विषमवृत्तमर्धसमं वाराश्यूनं नैकतव्यं। मूलराशिः समुदायादपनेत
व्यमिति। कोटिरेका॥ सप्तषष्ठिलक्षाणि। त्रिसप्ततिसहस्राणि। विंशत्युत्तरं वाशतं शुद्धविषमवृत्तस्य सं
ख्या। अंकतोपि १६७७३१२० चत्वारिंशदसहस्राणि द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्धसमसंख्या। अंकतोपि ४०३२३५
यशेषोयं राश्यूनमिति। ग्लितिसमानी। गकारलकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत्समानी। पादस्यानुष्टुबक्रमि
त्यतः सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेनानुष्टुप् ग्रहणमनुवर्तते। तेनाष्टाक्षरः पादोयावद्विगकारलकारैः पू
र्यते तावतामेव ग्रहणं। अत्रोदाहरणं। वासवोपिक्रमेण यत्समानतां नयाति। तस्य वल्लभेश्वरस्य केनतु
ल्यता क्रियेत। अपिच। ॐ नमोजनार्दनाय पापबंधमोचनाय। दुष्टदैत्यमर्दनाय पुंडरीकलोचनाय। लि
तिप्रमाणी। लकारगकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत्प्रमाणीनाम। जरो लगावित्यपरे। अत्रोदाहरणं। सरो
जयो निरं वरेरसातले तथाच्युतः। तत्र प्रमाणमीक्षितुं क्षमो न तोबभूवतुः। वितानमन्यतु। आभ्यां समा
नी प्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं लुं दो वितानं नाम॥ अत्रोदा०। तृत्यात्यंतधर्मभजपापेहृदयमाकुरु। इष्टाय
दिलक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशंसंश्रय। द्वितीयं च। हृदयं यस्य विशालं गगताभोगसमानं। लक्ष्मिस्तौ मणिचित्रं
नृपतिभूधिर्वितानं। अन्यच्च। कंकालमालभारिणं कंदर्पदपहारिणं। संसारबंधमिचनं वदामहे त्रिलोचनं।

अपिच। तस्याः स्मरामि संदरं चंद्रोपमानमननं॥ कंदर्पचापसंगुरभूविभ्रमोपशेभितं। अन्यदतोपि वितानं
श्वेतपटेन युक्तं। चित्रपादापि च भौगोतेन गतार्थमेवेतत्। किंच। वितानमन्यदिति ब्रुवन्सूत्रकारो वितानस्याने
कप्रकारतां दर्शयति। अन्यथा वितानं भौगविति ब्रूयात्। पादस्यानुष्टुबक्रमं। पादस्येत्ययमधिकार आसप्तमा
ध्यायपरिसमाप्तेः। अनुष्टुबक्रमिति च प्राक्प्रतिपादं चतुर्विध्यापदचतुरध्वीदधिकृतं वेदितव्यं। न प्रथमा
स्त्रो। प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदं। अत्र वक्रजातो पादस्य प्रथमाक्षराद्धर्धसंकारनकारो न कर्तव्यो द्वितीयचतु
र्थयोरेव। द्वितीयचतुर्थयोरेव पादयोः प्रथमाद्धर्धरेकोपिनकर्तव्य इत्यपदेशः। वान्यत अन्येषां घण्टा
मध्ये यत्किंचिद्ग्रहणांतरं प्रथमानंतरं कर्तव्यं। यच्चतुर्थ्यात् यदितिलुप्तविभक्तिको निर्देशः। पादस्य चतु
र्थदिक्षराद्धर्धयकारः प्रयोक्तव्यः। सर्वेषामुदाहरणं॥ नवधारां बुसं सिकं वक्त्रधासुगंधिनिःश्वासं। किंच
दुर्लभघोणाग्रं महीकामयेते वक्रं। अन्यैरप्युक्तं। नीलोत्पलवने प्रद्युचरंतश्चारुसंरवाः। रामं कौशेयसंबी
ताः प्रनृत्यंती वकादंवाः। तथा॥ दुर्भाषिते सोभाग्रं प्रायशः कुरुते प्रीतिः। मातुर्मनोहरं त्येवदोर्लालित्योक्ति
भिर्बालाः। इत्यादि। पथ्यायुजोत्तु। चतुर्थ्यादिति कर्तते। यत्र वक्रैर्युजः पादस्य यकारं बाधित्वा चतुर्थ्यादक्षराद्ध
र्धजकारः प्रयुज्यते। तद्वक्रं पथ्यानाम। यस्यापवादः। अत्रोदा०। नित्यं नित्यं निषण्णस्य रातो राज्यं नसी
दति। नहि पथ्याशिनः काये जायते व्याधिवदनः। विपरीते कीयं इयं पथ्याविपरीतया सह एकीभवति अ

अर्थात् अयुक्पादे चतुर्थदक्षरात्परतो जकारः कर्त्तव्यः। युक्पादे यै एवावतिष्ठते। यथा। भर्तुराज्ञानुवर्त्तनीया
स्त्री स्यात्सा स्थिरालम्बीः। स्वप्रभुत्वाभिमानिनी विपरीतापरित्याज्या॥ चपला युजोन्। अयुक्पादस्य यदा
चतुर्थद्विधेनकारो भवति। युक्पादे य एवावतिष्ठते। तदा चपलानामस्मानुष्टुब्रं। अत्रोदा०। क्षीयमाणाय
दशनावक्रनिर्मसनासाया। कन्यकावाक्यचपलालभते धूर्त्तसौभाग्यं॥ विपुला युगलः सप्तमः॥ अधि
कारोयं। यच्चतुर्थदित्यनेन सर्वत्रयकारे कृते यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति तदा विपुलानाम। ननु प
थ्यालक्षणं तर्ह्येतत्वात्पुनरुक्तमेतत्। नैवं विपुला वर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्तद्विनानुपत्तः। युक्पादे सप्त
मे च लघुता ब्रह्ममेव भवितव्यं। प्रथमतः तीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः। तथा चक्ष्यति। पथ्यायां तु
युजिजकार एवावतिष्ठते। सर्वतः सैतस्य। सैतवस्याच्चायं सममतेनायुक्पादे पिसप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः।
अत्रोदा०। सैतवेन पथ्यायां वंतीर्णोदशरथ्यात्मजः। रक्षः क्षयकरी पुनः प्रति सांस्वेन बाहुना। न्नोन्तो च॥
सर्वतः सैतवस्येति निवृत्तं। चपला युजो नित्ये तस्मादयुग्रहणमनुवर्त्तते। विपुला युगलः सप्तम इति सर्व
मनुवर्त्तते। अयुक्पादे चतुर्थदक्षरात्परतो यकारो बाधित्वाभिकारे फनका तकारायदा विकल्पेन भवति
तदा सौविपुलानाम। तत्र मकारेण विपुलोदाहरणं। इयं सखे च इमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी। इंदीव

दो वृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः। वृत्तं अधिकारो यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। यदि तर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्वृत्तं वेदितव्यं
तेन प्राक्तनं लौकिकं कथं दोषातं जातिरित्युच्यते। इत उत्तरं च वृत्तं। तथा चोक्तं। पद्यं चतुष्पदं तच्च जातिरिति द्वि
धा। गायत्र्यादौ छंदसि वर्त्तत इति वृत्तं। तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते। पादेन संयोगात्पद्यं। पादयोः
संयोगे तयोर्विरहात्। यथा आर्यादौ छंदः स्वपिपादव्यवस्थानास्तीति पादो संयुक्तो वृत्ते पुनः पद्यमभवत्तद
त्यर्थः। पादेन संयोगयोरभावात्। तथा चोक्तं। एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं लघुगुरुस्थितं। सममर्धं समं विष
मं च समसर्वावयवात्मकं। यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तसमं वृत्तं। शेषं च संज्ञानुपमेवा तत्रा
र्धसमयस्य तदर्थं समां सर्वावयवेष्वप्यर्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तद्विषमं। एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तं।
समं तात्कलः कृतमित्युच्यते। एतदुक्तं भवति समवृत्तं संख्यागुणितं समवृत्तं संख्यापिंडे या संख्यातिष्य
द्यते तावत्संख्यमर्धं समं वेदितव्यं। तत्र गायत्रे छंदसि समवृत्तं संख्या चतुःषष्टिरष्टमाध्यायसि ध्यातव्या
चतुःषष्टि संख्या गुणितायामर्धं समं संख्या संपद्यते। चत्वारिंशसहस्राणि षण्णवतिश्च वृत्ताति। अंको तोपि ४०६६
विषमं च अर्धसमं तद्विषमं कृतं विषमं भवति। एतदुक्तं भवति। अर्धसमवृत्तं संख्या अर्धं समवृत्तं संख्या
यैव गुणितं विषमवृत्तं संख्या संपद्यते। एका कोटिः सप्तषष्टिलक्षाणि। सप्तसप्ततिसहस्राणि दशतिषोडशो

एकवयोपरे। तथान्येषामपि प्रयोगः। लोकवत्प्रतिपत्तव्योलोकि कौर्त्यः परीक्षकैः। लोकव्यवहारं प्रति सह
शास्त्रालपंडितो। इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलादाहरणं। सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा। स्त्रीलोकसृष्टि
स्त्वन्येवतिः सामान्यवेधसः। व्यक्तिपक्षेकादिदासः। मनेभिरामाभृण्वंतोरथनेमिस्वनेनमुखैः। षड्भुसंवादिनीः के
कादिधामिन्नाः शिखंडिभिः। अथ प्रदोषैः संवेशायविशोपात्तं। सूनुः सूनुतवाकुस्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रयात्
तीयेपादे। अद्भुतवर्तिनी सिधिराजनविगणयात्मनः। उपस्थितेयंकल्याणीनामिनीर्जितैवयत्। श्लाघ्यत्यागा
पि वेदेत्याः पत्न्यः प्राग्वंशवासिनः। अन्यजानेस्तस्यासीत्सेवजाहिरण्मयी। सकारेणापि हि कचिद्विपुलादृश्यतेय
था। जिते तुलभते लक्ष्मीमृते वापि सरंगनाः। क्षणविध्वंसिनिकायेकाचिंतामरणेण॥ संकीर्णाश्च विपुला प्रका
रादृश्यंते। तथा च मारविशोक्तं॥ कचित्काले प्रसरता कचिदापत्यनिधूता। शुनेव सारंगकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कु
लं। इत्यादयो विपुला वित्याः संकीर्णाश्चानुकोटिशः। कावेषु दृश्यंते। सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरु
र्भवति। इत्याम्नायः। प्रतिपादं चतुर्ध्वं पादचतुर्ध्वं। चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्ध्वः। अनुष्टुभः पादा
द्वध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरव्यायद्वतं निष्पद्यते तत्पदचतुर्ध्वं नाम। अत्रोदाहरणं। तस्याः कटाक्षविशेषैः कं
पितातनुः कटिलेरनिदीर्घः। त्रसकदृष्टइव द्रियश्च न्यः क्षतचैतन्यः पदचतुर्ध्वं नचलति पुरुषः पतति

सहसैव। अत्र गुरुलघुविभागे निष्यते। गावंत आपीडः। गकारोद्वावेते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां तत्पदचतु
र्ध्वं आपीड संज्ञकं भवति। अत्र गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणैति मन्यामहे। तत्रोदा०
कुसमितसहकारे हतहिममहिममहिमं शुचिशशांके। विकसितकमलसरसिमधुसमयेस्मिन्प्रवससिप
थिकहतकयदिभवति नवविपत्तिः॥ गावादौ चेत्प्रत्यापीडः गकारोद्वावेते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां
तत्पदचतुर्ध्वं प्रत्यापीड संज्ञकं भवति। अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव। तत्रोदा०। चित्तं सममरमयति कां
तं वनमिदमुपरिगिरिनादि। कूजन्मधुकरकलरवकृतजनधृतिपुंस्काकिलमुखरितस्कररभिकुसमचित्त
रुतति। प्रत्यापीडो गावादौ च॥ चकारोते इति समुच्चयार्थः। तस्यैव पदचतुर्ध्वं स्यात्ते आदौ च यदि गका
रो भवतस्तदा प्रत्यापीडः एव भवति। तस्योदा०। कांतावदनसरोजं हृद्यं धनस्करमिमधुरसायुं। पातुरह
सिसततमभिलषति मनो मे किंचिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयं॥ तदेव द्विः प्रकारः प्रत्यापीडो भव
ति। प्रथमस्य विपर्यासे मंजरी लवली अमृतधाराः॥ आपीडग्रहणं निवृत्तं॥ तेनैव समलक्ष्यक्षराभ्यनुज्ञानं॥
तदेव पदचतुर्ध्वं प्रथमस्य पादस्य विपर्यासे मंजरी लवली अमृतधाराः। प्रथमपादस्य द्वितीयेन
विपर्यासे मंजरी प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली। प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासे अमृतधाराः। तत्र मंजरी

हला०भा०
२२

मौज्लो६

दाहरणं ॥ जनयति महती प्रीतिं हृदये कामिनां च तमं जरी ॥ मिलदलितचक्रचंचु परिचुंबितकेसराकोमलमलयवात
परिनर्तिततरुशिरवरस्थिता ॥ लवल्हदा ० ॥ विरहविधुरहृणकांगनाकपोलोपमं परिणतिधरपीतपांडुवि
लवलीकलनिदाघेभवतिजगति हिमकरशीतलमतिस्वादुधरं ॥ अमृतधारोदा ० ॥ यदिवांछसिकर्णैरसाव
नंसततममृतधाराभिर्यदिहृदिवापरमानंदरसं ॥ चेतःस्थणुधरणीधरवाणीममृतमयीतत्काव्यगुणभूष
णा ॥ किंचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मंजरीदिनामानीकृति ॥ इति पदचतुर्ध्वीधिकारः ॥ उक्तताम
कतः स्तोत्रो न्यो जौगस्त्रो स्तोत्र ॥ यत्र प्रथमे पादे सकारजकारसकारलकारौर्दशाक्षराणि भवन्ति ॥ द्वितीये
पादे नकारसकारजकारगकारौर्दशौव ॥ तृतीये पादे भकारनकारजकारलकारगकारौर्दशौव ॥ चतुर्थे पादे
सकारजकारगकारौर्दशौव ॥ तद्वत्तु उक्तताम ॥ तत्रोदा ० ॥ मृगलोचनाशशिमुखी चरुचिरदशनानितं वि
नीहंसललितगमनाललनापरिणीयते यदि भवेत्कुलोदता ॥ यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते तत्र ते नैव व
त्तस्य पादः समाप्यते ॥ उक्ततामिति कर्मविभक्तिश्च वृणात्पठेदित्यध्याहार्य ॥ एकत इति प्रथमपादद्वितीयतसहा वि
लंबेन पठेदित्यर्थः ॥ उपस्थितप्रचुंबितं पृथगाद्यमित्यतः ॥ सिंहवलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्तते ॥ तनाद्यमे
वयादमेकतः पठेत् ॥ एकत इति त्यबलोपे पंचमी ॥ तृतीयस्य सौरभकर्तृभ्यो ॥ तृतीयस्येति ग्रहणान्तस्या

२२

राक्षीहृदयंदंदहीतितथापिमे ॥ अयुजइति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणं ॥ व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य ॥ एकपक्षे पुनः प्र
थमस्य तृतीयस्य वा ॥ तथा च महाकवीनां प्रयोगः ॥ वंदे वंदे वैश्रवणश्च त्वरे च त्वरे शिवः ॥ पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधु
सूदनः ॥ देवः सजयति श्रीमान्दंडधारोमहीपतिः ॥ यस्य प्रसादाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ॥ उपस्थितं प्रांजलिना वि
नीतेन गुरुत्मता ॥ नारायणं स्तोमिसदाभक्तानां भयनाशनं ॥ इत्यादि ॥ इदानीं रेफविपुलोदाहरणं ॥ लक्ष्मीपतिलोके
नाथं रथांगधारमीश्वरं ॥ यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्रयीतनुं ॥ व्यक्तिपक्षे ॥ महाकवीं विंकालिदासं वंदे वाग्देवतां
गुरुं ॥ यत्ताने विश्वमाभाति दर्पणे प्रातिबिंबवत् ॥ तृतीये पादे ॥ कामिनीभिः सह प्रीतिः कस्मेनामनरोचते ॥ यदि
न स्याद्धारवीचिचंचलंहतजीवितं ॥ इदानीं नकारविपुलोदा ० ॥ यस्या विभाति विपुलामन्यथस्थानपीठिका ॥ या
चतुःषष्टिचतुरासास्त्री स्यान्मपवलुभा ॥ स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणा भवन्तीति तेषु निपुणा ॥ अत्रैव भारविः ॥ युयुत्स
नेव कवचं किं मा मुक्तमिदं त्वया ॥ तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवल्कले ॥ व्यक्तिपक्षे कालिदासः ॥ अनाकृष्टस्य
विषये विद्यानां पारदश्वरः ॥ तस्य धर्मरतेरासीद्भक्तं जराविना ॥ तथा च ॥ तव मंत्रकृतो मंत्रे हरात्संशमितारिभिः ॥
प्रत्यादिश्यंत इव मेष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ इदानीं तकारविपुलोदाहरणं ॥ वंदे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमंडितं ॥ खड्गागध
रं शंकरं चंद्रशेखरं शिखामणिं ॥ व्यक्तिपक्षे ॥ वंदे कविं श्रीभारविलोकसंतमसच्छिदं ॥ दिवादीपाइवाभांति यस्या व्यक्ति

श्वद्वितीयेनकारनकारौजकारेफौचभवत्सदृशं अपरवक्त्रं नाम भवति । तत्रोदा० । सकृदपि कृपणेन चक्षुषानरवर
पश्यति यस्तवानना । तपुनरपरवक्त्रमीक्षते सहिस्करिव नोर्थिजनस्तथाविधः । अस्य वेतालीयांतर्गतत्वेपि विशेषः
जार्थमिहोपन्यासः । पुष्पिताग्रानोर्यो लो जौग । यस्य प्रथमेपादेनकारौरेफयकारौचद्वितीयेनकारनकारौजका
रौरेफौगकारश्चभवतितद्वत्तं पुष्पिताग्रानामभवति । तत्रोदा० । समसितदशनामृगायताक्षी स्मितस्फुमगाप्रिय
वादिनीविदिग्धा । अपहारति नृणां मनासिरामाभ्रमरकुलानिलतेचपुष्पिताग्रा । इयमप्योपछंदसिकांतर्भूताविश
षसंज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते । यवमतीजौजौजौजौग । यस्य प्रथमेपादेरेफजकारौरेफजकारौद्वितीयेचजकारौरेफौ
भूयोपिजकारौरेफौगकारश्चभवतितद्वत्तं यवमतीनाम । अत्रगकारलकारयोः सन्नेपुनियमाभावात् । अत्रसंप्र
दायात्यादव्यवस्था । तत्रोदा० । पद्मकंतुकोमलकरेविभातिप्रशस्तमत्स्यलांकुनंतथाचयस्याः । सायवान्विताभवे
धनाधिकाचसमस्तबंधुपूजिताप्रियाचमर्तुः । यवान्वितायवमतीत्यर्थः । शिखेकान्त्रिंशदिकत्रिंशदंतैरंग ।
यस्य प्रमेपादेरेफौनत्रिंशदक्षराणिभवंति । द्वितीयेचैकत्रिंशत्द्वयोरपिपादयोरंतैप्रत्येकंगकारस्तद्वत्तं शिखाना
म । अर्धाधिकाराद्वितीयमर्थतादृशमेव । अंतैगिति नित्यमर्थमेतत् । अंतैएवगुरुर्नान्यत्र । तेनायुकपादेऽष्टाविं
शतिल्लघवोऽन्तेगुरुश्चैकः । युक्पादेत्रिंशल्लघवोऽगुरुश्चांतेभवति । तत्रोदा० । अमिनववकुलकुंसेमघनपरि
मलमिलदलिसुखरितहरितिमधो । सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसिमनसिशयवितते । विक

उद्धतायाएवान्यत्रयः पादाग्रह्यंते । तृतीयादेतुविशेषः । उद्धतायांयदातृतीयपादेरेफनकारभकारगकारैर्द
शाक्षराणिभवंति । तत्सौरभकं नाम । तत्रोदा० । विनिवारितोपिनयनेनतदपिकिमहागतोभवान् । एतदेवतवसार
भकंयदुदीरितार्थमपिनावबुध्यसे । ललितंनौसौ ॥ तस्याएवउद्धतायास्तृतीयपादस्थोयदानौसौभवत्सदा
ललितंनामवत्तं । तत्रोदा० । सततंप्रियंवदमुदन्तिममलहृदयंगुणोन्नतं । सुललितमतिकमुनीयतनुपुरुषत्यज
तिनतुजातुयोषितः ॥ उपस्थितप्रचुपितंयथागाद्यसौ । भौगोसौ जौगोसौ नौगोसौ । अत्रप्रथमेपादेमकारसकारज
कारभकारगकारौचभवतः । द्वितीयेसकारनकारजकारैरेफागकारश्च । तृतीयेनकारौसकारश्च । चतुर्थेचभोनकारा
जकारयकारौच । तदुपस्थितप्रचुपितं नामवत्तंभवति । तत्रोदा० । रामाकामखल्वूरिकामृगायतेनेत्राहृदयंहरति
पयोधरावनम्रा । इयमतिशयसुभगाबहुविधनिधुवनकुशलाललितांगी । एथगाद्यमितिउद्धतामेकतः पठेदित्य
नुवन्तिशंका निरासार्थः । अत्रतृतीयपादव्यवस्थासकारस्यविभक्त्यपाठलिङ्गात् । वर्धमानंतृतीयेनौसौनौ । तृती
यस्येतिवत्तं । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपितेतृतीयस्यपादस्यस्थानेयदानकारौसकारनकारौपुनर्नकारसकारौचभ
वतः । अन्यत्रयउपस्थितवत्स्तदानकारौसकारनकारौपुनर्नकारसकारौचभवतः । अन्यत्रयउपस्थितवत्स्तदा
वर्धमानं नामवत्तंभवति । तत्रोदा० । बिबोष्ठीकठिनोन्नतस्तनावनतांगीहरिणीशिभुनयनानितंबगुर्वश । मदकलक

त। यदि पूर्वापरोभागेन स्यातामैकवर्णको। पूर्वतवत्स्वरः संधौक्चिदेवपरादिवत्। इष्टव्योयतिचिंतायांयणादेशः प
रादिवत्। नित्यं प्राकृपदसंबंधाश्चादयः प्राकृपदातेवत्। परेणानित्यसंबंधाः प्रादयश्चपरादिवत्। यतिः सर्वत्रपादा
तइत्यस्योदा०। विशुद्धजनदेहोयेति। तस्यैवप्रत्यदाह०। नमस्तस्मैमहादेवायशशाकार्धधारिणेत्येवमादि। श्लो
कार्धेतुविशेषतइत्यत्रसंधिकार्यभावः स्पष्टविभक्तिकत्वंचविशेषः। तत्रोदा०। नमस्यामिमदेष्टेतिमिधनीति
तमन्यथं। इष्टराख्यंपरंज्योतिरज्ञानतिमिरापहं। आत्रेश्वरस्यमकारणसंयोगोनकर्तव्यः। समासेप्रत्यदाह०।
सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमंजरी॥ पंजरीकृतपादाब्जद्वंद्वं दामहेशिवं। समुद्रादिपदातेचव्यक्तविभक्ति
के। तत्र। श्रूयमाणविभक्त्यंतं व्यक्ताव्यक्तविभक्तिकं। समासातर्भूतविभक्तिकमव्यक्तविभक्तिकं। तत्रोभयोरुदा०। यश्च
श्चक्रेजनकतनयास्नानपुण्यादकेक्षित्यादि। व्यक्ताव्यक्तविभक्तकइतियतिः सर्वत्रपादांतइत्यनेनसंबध्यते।
तत्रोदा०। वशीकृतजगत्कालकंठेकालंनमामाहं। महाकालंकालशेषशशिलेखाशिखामणिं। अपिच। नमस्तुंग
शिखंविचंडचाभरचारवे। त्रैलोक्यनगरारंभमूलस्तंभायशंभवे। किंचितुपदमध्येपिसमुद्रादोयतिर्भवेत्।
यदिपूर्वापरोभागेन स्यातामैकवर्णको। तत्रोदा०। पर्याप्ततप्तचामीकरकटकतटेऽप्लव्णशतितरांशवित्यादि।
तथा। कूजकोयष्टिकोलाहलमुखरभुवः। तांतांतांरदेशाइत्यादि। तथा। क्रोसेहस्ताग्रं संवाहनमपितुलिताड्रीद्विसारद्विषोसा

वित्यादि। वैरंचानांतयोद्धारितचतुरगिरामाननानांचतुर्णामित्यादि। खड्गेपानीयमाल्यादयतिहिमहिषंक्षपातीएषत्क
इत्यादि। समुद्रावितिकिं। पदमध्येपियतिः पादांतेमाभूत्। तद्यथा। प्रणमतभवकुशनाशायनारायणचरणसेरा
जहंदमानंदहेतुमित्यादि। पूर्वोत्तरभागेयोरैकाक्षरत्वेतुपदमध्येयतिर्दृश्यति। तत्रोदा०। एतस्यागंडतलममल
गाहेतचंडकक्षामित्यादि। एतस्याराजतिस्रस्वमितं पूर्णचंप्रकाशमित्यादि। तथा। सुरासुरशिरोनिघृष्टचर
णारविंदः शिवइत्यादि। पूर्वतवत्स्वरः संधौक्चिदेवपरादिवत्। अस्यार्थः। योयंपूर्वपरयोरैकादेशः स्वरसं
धौविधीयतेसक्चिन्पूर्वस्यांतवद्भवतिक्चिन्परस्यादिवत्। तथाचपाणिनेःस्मरणं। अंतदिवचेति। त
पूर्वतवद्भावोदा०। पादस्थानोपगतयमुनासंगमेनामिरामा। जंभारातीभकुंभोद्भवमिवदधतइत्यादि। त
था। दिक्कालाद्यनवक्तिज्ञानंतच्चिन्मात्रमूर्तये। स्नानुभूत्येकमानाग्रनमःशांतायतेजसइत्यादि। परादिवत्
भावेउदा०। स्कंधंविंध्याद्विबुध्या। निकषतिमहिषस्यादितोस्तनहासीत्इत्यादि। शूलंतलंतुगाळं प्रहरहर
हृषीकेशकेशोपिवक्त्रश्चक्रेणाकारिकितेइत्यादि। अत्रहिस्वरस्यपरादिवद्भवयंजनमपितद्भक्तत्वात्तदादिवद्भ
वति। यदिपूर्वापरोभागेन स्यातामैकवर्णकोइत्यंतादिवद्भावविधौअपिसंबध्यते। तन्न। अस्यावक्त्राब्जमव
जितपूर्णदुशोभिवंविभातीत्येवंविधायतिर्भवति। यणादेशः परादिवदित्यस्योदा०। विततघनतुषारसा

हलाभा-
२६

दशुभासद्वीस्वविरलपदमालांश्यामलामुलिखन्ते इत्यादि। नित्यं प्राकृपदसंबंधाश्चादयः प्राकृपदातवनेभ्यः
पूर्वायतिर्न कर्तव्येत्यर्थः। तत्रोदा०। स्वाडुस्वकंचहिमसलिलं प्रीतये कस्यनस्यादित्यादि। नित्यं प्राकृपदसंब
धाइति किं। अन्येषां पूर्वदांतवद्भावो भावतु। तद्यथा। मंदायंतेनखलु सहदामभ्युपेतार्थकृत्या इत्यादि। पर
णानित्यसंबंधाः प्रादयश्चपदादिवत्। तेभ्यः परायतिर्न भवतीत्यर्थः। तत्रोदा०। दुःखं प्रक्षिपति हृदये दुः
सहस्त्वद्वियोग इत्यादि। परेण नित्यसंबंधा इति किं। कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापियतिर्यथा स्यात्। तत्रोदा०।
प्रियप्रतिस्फुरन्नादि मदायंतेनखल्विति। श्रेयांसि बहुविद्यानि भवन्ति महतामपि इत्यादि। अयंतुवादीनां
प्रतिस्फुरन्नादीनांचैकाक्षराणामेतेकाक्षराणां वापदांतं यतो अंतादिवद्भाव इष्यते। नन्वेतेकाक्षराणां पादमध्यय
तो। तत्र हि पदमध्ये पिचामीकरादिश्चि वयतेरभ्यतुजातत्वात्। तत्र चादीनामुदा०। प्रत्यादेशादपि च मधुनो
विस्मितभ्रूविलासमित्यादि। प्रादीनामुदाहरणं॥ इराचरु प्रमोदं हसितमिव परिष्ठमशासखीभिरित्यादि।
नपर्यंतोस्तिवृत्तानां प्रसारगणनाविधौ। पूर्वाचार्यकृताभिरव्याचिह्नं चिदिहोच्यते। तगायत्रे छंदसि वृत्तं। तनुमत्या
त्यो। यस्य पादे तकारयकारौ भवतस्तत्तनुमध्यामवृत्तं भवति। तत्रोदाहरणं॥ धन्यात्रिषुनीचाकन्यातनुमध्या। ओषि
स्तनगुर्वीभ्रयात्पतिमोग्या। अत्र पादांतं विशेषेण यतिः कर्तव्य इत्याम्नायाः। उल्लिखि। कुमारललिताज्जोष।

२६

सितविविधकुसुमसुलभसरभिशरमदननिहतसकलजने। ज्वलयति मम हृदयमतिशयमिह रक्ततनुतवविरहदह
नविषमशिखा। खंजामहत्कयुजीति। इयमेव शिखापूर्वोक्ते महति बद्धक्षरे पादेः युजिसति पारिशेष्यादन्यस्मिंश्च
युजिसति खंजनामभवति। अयमेवार्थः। एकत्रिंशदक्षरे विषमः पादः कर्तव्यः। एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः। पादः।
शेषं यथा प्राप्तमेव। तत्रोदाहरणं। अपगतघनविशददशदिशि हतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे। प्रविकसदस
नकुसुमघनपरिमलसरभितमरुतिशरदिसमये। शुचिशशि महसि विततसरसि रुद्धिमुदितमधुलिहिविमलित
धरणि तले। किमपरमिह कमलमुरि मुखमनुभवति मम हृदयकमलधुना। अर्धसमाधिकारो निवृत्तः। इति म
दहलायुधविरचितायां छंदोवृत्तौ पंचमाध्यायः यतिर्विच्छेदः विच्छिद्यते विप्रत्येत पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदः
विश्रामस्थानं सचयतिरित्युच्यते। नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादर्शान्तर्यकसंज्ञाकरणं। नैष दोषः। यतिरि
त्यनादिशब्दार्थपरिपूर्यागता संज्ञेयं तनुमध्यादिवत्। तस्याः शिष्यव्युत्पत्तयेऽर्थकथनं यतिर्विच्छेद इति अस्ति चलोके
शास्त्रांतरेषु च यतिरिति संज्ञा व्यवहारः। अपिच। अथ यतिरिति अधिकारः॥ आसप्तमाध्यायपरिममाप्तेः सासप्तमुद्रादि
यरसादिनिर्देशेषु पतिष्ठते। समुद्रादिशब्दाः साकांक्षत्वात् यतिरित्यनेन संबध्यते। यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या
समुद्राद्यवच्छिन्नेषु अक्षरेषु यतिः कर्तव्येत्ययमर्थः सिध्यति। तत्रेवायत्कृपदशेषनिबद्धवति। यतिः सर्वत्र
पादांतं श्लोकार्थं तु विशेषतः। समुद्रादियेदांतं च व्यक्ता व्यक्तविभक्तिके। क्वचिन्नुपदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवे

रमयति हृदयं न भुजगशिषुभृतानारी। वक्रगतिरित्यर्थः। शिषुशब्दस्य सार्थकत्वादनेयरप्युक्तं। अभ्यस्यतावुत
रुणी गतिवक्रभावा नुन्मूलिताः फणि शिशोर्मवतापराधः। सप्तभिर्द्विभ्यां च यतिरित्याम्नायः। हं सरुतं भौगो।
यस्य पादे मगणनगणो गकारौ च भवन्ति तद्धसं रुतं नाम। तत्रोदा०। अभ्यागामिशशिलक्ष्मीमंजी रक्वणिततुल्यं।
तीरे राजति नदी तारम्यं हं रुतमेतत्। इदमत्र लिखितमपि अनुष्टुभिर्बोधयं पंक्तौ शुध्विराण्मसौ जौ। यस्य पा
दे मकारसकारजकारा भवन्ति। तद्धत्तं शुध्विराण्मसौ नाम। तत्रोदा०। विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटे वक्रे यस्य सर
स्वती सदा। अस्मद्दधपितामहो गुरुर्ब्रह्मा विराट् पुनातु वः। अत्र पादांतेयतिः। पुणवो भौगो। यस्य पादे
मकारनकारयकारगकारा भवन्ति तद्धत्तं पुणवो नाम। तत्रोदा०। मीमांसारसमृत्तपीलाशास्त्रोक्तः पट रि
रामाति। एवं संसदि विदुषां मध्ये जल्यामो जयपणवंधत्वात्। पंचभिः पंचभिर्धतिरित्याम्नायः। रुक्मवती
भौगो। यस्य पादे मकारमकारसकारगकारा भवन्ति। तद्धत्तं रुक्मवती नाम। तत्रोदा०। पादतले पद्मोदर
गोरे राजति यस्य उर्ध्वरेखा। सप्तवति स्त्रीलक्षणयुक्ता रुक्मवती सौभाग्यवती च। पादांतेयतिः। मयूरसा
रिणी भौगो। यस्य पादे रेफजकारौ रेफगकारौ च भवन्ति तद्धत्तं मयूरसारिणी नाम॥ तत्रोदा०। यावन्नोतरा
प्युपैति रंतुं याभुजंगभोगभोगसक्तचित्ता। याद्वत्तं प्रयाति सन्नतां सातां मयूरसारिणीं विजस्यत्। पादां
तेयतिः। मत्ताभौगो। यस्य पादे मकारमकारसकारगकारा भवन्ति तद्धत्तं मत्ता नाम। तत्रोदा०। स्वरोत्थापैः

श्रुतिपुटपेयैर्गीतक्रीडास्वरतविशेषैः। वासागोरेकतस्कृतानां मत्तानां रीरमयति चेत्। चतुर्भिः षड्विंशत्य
तिरित्याम्नायः। उपस्थिता भौगो। यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च भवन्ति तद्धत्तं मुपस्थितानाम्।
तत्रोदा०। एषतागदेकमनोहरा कन्या कनको ज्वलदीधितिः। लक्ष्मीरिव दानवसूदनपुण्यैर्नरनाथमुप
स्थिता। अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः। त्रिष्टुप् ईड्वज्जातौ भौगो। यस्य पादे पादे तकारौ जकार
गकारौ गकारश्च भवन्ति तद्धत्तं मिंद्रवज्जानाम्। तत्रोदा०। यस्यां त्रिषट्सप्तममक्षरं स्याद्भ्रस्वं सजं घेन
वमं च तद्धत्तं। गत्या विलक्ष्मीकृतहंसकांतेता मिंद्रवज्जां ब्रुवते कवीडाः॥ अपिच। येदुष्टैर्द्व्याहभूमि
के द्वेषं व्यधुर्गीहजदेवसंघे। तानिंद्रवज्जादपि दारुणां गान्याजीव्यद्यः सततं नमस्ते। तथा। गोब्राह्मण
स्त्रीव्रतिनां विरुधं मोहात्करोत्यत्यमतिर्नृपोयः॥ तस्येंद्रवज्जाभिहतस्य पातः क्षोणीरुहस्येव भवत्यव
श्यं। पादांतेयतिः। उपेंद्रवज्जा जौ भौगो। यस्य पादे जकारतकारौ गकारौ गकारश्च भवन्ति तद्धत्तं उपेंद्र
वज्जानाम्। तत्रोदा०। भवनखाः कुंददले श्रियोयेन मंतिलक्ष्मीस्तनलेखलेपि। उपेंद्रवज्जाधिककर्क
शत्वं कथं गतास्तेरिपुदारणायां॥ अत्र पादांतेयतिः। औद्यंतावुपजातयः। आद्यंताविति। अनंतरोक्तौ

इदं त्रयोपेन्द्रवज्रयोः पादावाहतीयदाविकल्पेन यथेष्टं भवतः तदोपजातयः प्रसारवशाच्चतुर्दशप्रकाराजायन्ते। तत्रोदा० अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः संयोज्यते व्यवहारकाले। अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयं नृपेण पुंरत्नपरीक्षणायां एवमन्या न्युपजात्यदाहरणानि कुमारसंभवे द्रष्टव्यानि। समवृत्तप्रस्तारे प्रसंगादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थः। केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते तिनं वंशस्थेन्द्रवंशपादयोरपि संस्कारादुपजायतयो भवन्ति। तथा शालिनीवातोर्मिपादयोरन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारण उपजातयो द्रष्टव्याः। रोधकं भौभोगं। यस्य पादे मकारास्त्रयोगकारोच भवतस्तदो धकं नाम। तत्रोदा०। दोधकमर्थानि रोधकमुग्रं स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तं स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं मुंचतियो नृपतिः स सखी स्यात्। अत्र पादांतेयतिः। शालिनीमोतोगसमुद्रकृषयः। यस्य पादे मकारतकारोतकारगकारो गकारश्च भवति तद्वत्तं शालिनीनाम। चतुर्थसप्तस्यतिः। तत्रोदा०। शस्त्रश्यामास्निग्धमुग्धायताक्षी पीनश्रोर्दक्षिणावर्तिनाभिः। मध्येक्षामापीवैरुस्तनीयाक्रा ध्यामर्तुः शालिनीकामिनी स्यात्। वातोर्मिभौतोगचतुस्वराः। यस्य पादे मकारभकारतकारगकारोच तद्वत्तं वातोर्मिनाम। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदा०। यास्त्वैकं सपदि प्राप्य किंचिद्याय स्याः स्याच्चपलाच्चित्तवृत्तिः। यादीर्घांगी स्फुटशब्दादहासात्याज्यासास्त्रीदुतवातोर्मिमाला। वातोर्मिति स्त्रियां कदिकारादक्तिन इति ड। ष। अमरविलसितं भौतोगसमुद्रकृषयः। यस्य पादे मकारभकारनकारलकारगकारा भवन्ति त

यस्य पादे जकार सकारो गकारश्च भवन्ति तत्कुमारललितामवृत्तं। तिसृभिश्चतुर्भिश्च यत्कपदेशं वर्णयति। तत्रोदा० यदीयरतिभौ विभातितिलकोकः। कुमारललितासोकुलान्यटति नारी। अत्र केचिद्वाभ्यां पंचभिश्च यतिमिच्छति। तत्रोदा०। इदं वद न पश्य प्रियतव विभाति। इह व्रजति मुखे मनोभ्रमरतां मे। अनुष्टुभिः। माणवकाक्रीडितकं भौतोग। यस्य पादे मकारतकारो लकारगकारो भवतस्तन्माणवकाक्रीडितकं नाम। तत्रोदा०। माणवकाक्रीडनकं यः कुरुते वद वयाः। हास्यमसौ याति जने भिक्षुरिव स्त्रीचपलः। अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः। चित्रपादाभौगौ। यस्य पादे मकारो गकारो भवतस्तच्चित्रपदानाम। तत्रोदा०। यस्य मुखे प्रियवाणी चेतसि सज्जनता च। चित्रपदापि चलस्मीस्तं पुरुषं जनहाति। अत्र पादांतेयतिः विद्वन्मालाभौगौ। यस्य पादे मकारो गकारोच भवतस्तद्विद्वन्मालानामवृत्तं। तत्रोदा०। विद्वन्मालालोलाभौगामुक्तामुक्तौ यत्नं कुर्यात्। ध्यानात्पन्नं निःसामान्यं सौख्यं भोक्तुं यद्याकांक्षेत। अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः। बहत्यां हलमुखी नौसू। यस्य पादे रेफनकारसकारा भवन्ति। तद्वत्तं हलमुखीनाम। तत्रोदा०। गडयोरतिशयकशं यन्मुखं प्रकटदशनं। आयतंकलह निरतां तां स्त्रियं यत्तलहलमुखी। त्रिभिः षड्विंशत्यतिरित्याम्नायः। भुजगशिभुभृतानाम्। यस्य पादे नकारो मकारश्च भवति तद्वत्तं भुजगशिभुभृतानाम्। तत्रोदा०। इयमधिकतरं म्यात्रिकचकुवलयश्यामा।

नाम। तत्रोदा०। विष्णुद्वंशस्थमुदारचेष्टितं गुणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनं ॥ विपत्तिमग्रस्य करावलंबनं क
रोति यः प्राणपरिक्रमेण सः। पादांतेयतिः। उदा०। इन्द्रवंशतो ज्यो ॥ यस्य पादेन कारो जकारे रेफौ भवतः तद्वत्तं इन्द्रवं
शानाम। तत्रोदा०। कुर्वीत यो देवराज द्विजन्मना मुर्वीपतिः पार्तकमर्थलिप्सया। तस्येन्द्रवंशे पिण्डहीनजन्म
नः संजायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी। अत्रापि पादांतेयतिः। कृतविलंबितं नमो नमो। यस्य पादेन कारमकारो
भकारे रेफौ च भवतस्तद्वत्तं द्रुतविलंबितं नाम। तत्रोदा०। द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं भवति मंदगतिश्च सखा
चितः। द्रुतविलंबितखेलगतिर्नृपः सकलराज्यसुखं प्रियमश्नते। पादांतेयतिः। तोटकंसः। जगतीत्यधि
कारे प्रसूते यावद्भिः सुकारेर्जगती पादः पर्यते तावन्त एव पादेषु यत्र सकारा भवति तद्वत्तं तोटकं नाम। तत्रो
दा०। त्यज तोटकमर्थं न योगकरं प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतं। उपदाभिरुष्ममतिं सचिवं नरनायकम्।
रुनाम युधकं। पादांतेयतिः। पुटो नो म्यो वसुसमुद्राः ॥ यस्य पादेन कारो मकारयकारो च भवतस्तद्वत्तं
श्रीपुटो नाम। अष्टाभिश्चतुर्भिश्च यतिः। उदा०। न विचलति कथंचि न्यायमार्गो हसनि शिथिलमुष्टिः पा
र्थिवोदयः। अमृतपुट इवा सौ पुण्यकर्मा भवति जगति सेव्यः सर्वलोकैः। जलोद्धतगतिर्ज्ञो ज्योत्सोर सत्तवः।
यस्य पादेन कारसकारो पुनर्जकारसकारो च भवतस्तद्वत्तं जलोद्धतगतिर्नाम। षड्भिः षड्भिश्च यतिः।
उदा०। जनक्ति समरे बहूना पिरिपूतहरिः प्रभुरसौ भुजोर्जितबलः। जलोद्धतगतिर्यथैव मकरसंरगमि

करं करेण परितः। ततं नो म्यो। यस्य पादेन कारो मकारे रेफौ च तद्वत्तं ततं नाम। उदा०। कुरुकरुणमियंग्रजे
कठिकायतदुतनयचकोरीकामाधिका। विरहदहनसंगादगैः कृशापिबतुतवमुखे दुप्रीत्यादशा। कुसुम
विचित्रान्योन्यो। यस्य पादेन कारयकारो पुनर्नकारयकारो च तद्वत्तं कुसुमविचित्रा। उदा०। विगलितहारा
सकुसुममालासचरणलाक्षावल्लयसुलक्षा। विरचितवेषं स्मरतविशेषं कथयति शम्पाकुसुमविचित्रा। चंच
लाक्षिकानोरौ। यस्य पादेन कारो रेफौ च तद्वत्तं चंचलाक्षिकानाम॥ उदा०। अतिस्वरभिरंभाजिपुष्पश्रिया
मतनुतरतयेव संतातकः। तरुणपरभृतः स्वतं रागिणामतनुतरतयेव संतातकः। भुजंगप्रयातयः। यस्य
पादे च चाराय कारा भवति। तद्वत्तं भुजंगप्रयातं नाम। पुरः साधुवद्वक्ति मिथ्या विनीतः परोक्षे करोत्यर्थना
शंहताशः। भुजंगप्रयातोपमं यस्य चित्तं त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रं। पादांतेयतिः। स्रग्विणीरः। यस्य पा
दे च त्वारो रेफाः सास्त्रग्विणीनाम। उदा०। योरणे युध्यते निर्भरं निर्भयस्या गितायस्य सर्वस्वदानावधिः।
तंतरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी नूनमभ्येति सत्कीर्तिष्पुङ्गवा। प्रमिताक्षरास्तोसो। यस्य पादे सकार
रजकारो सकारो च तद्वत्तं प्रमिताक्षरानाम। उदा०। परिष्पुध्वं प्रक्षरशनातिशयं परिबिंबती श्रवणयोरमृ
तं। प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती तव भारती हरति मे हृदयं। पादांतेयतिः। कांतोत्पीडाभ्यो म्यो। यस्य पादे भ
कारमकारो सकारमकारो च तद्वत्तं कांतोत्पीडानाम॥ उदा०। कामशरैर्व्याप्ता खलु कांतोत्पीडामाप्त

वतीदुःखैः परिमुह्यंतीया। सालभते चेत्कामुकयोगंगेष्टुः खडिमुक्ता स्यात्परमानंदासा ॥ वैश्वदेवी मेमा
विंदय क्रपयः। यस्य पादे मकारो यकारो च तद्वत्तं वैश्वदेवी नाम। पंचसं सप्तसं च यतिः। उदा०। धन्यः
पुण्यात्मानायते कापिवंशे तद्वत् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रं। गोविप्रजाति स्वामिकार्ये प्रवृत्ते शुभः आधा
दो वैश्वदेवी भवेद्यः। नवमालिनी न्तो भ्याविति ॥ यस्य पादे नकार जकार भकार यकारा भवं तित इत्तं नव
मालिनी नाम। उदा०। पूवलयशोऽंशुकेन परिबीता सकल जनानु रागघुसृणाका। दृढगुणव भकीर्तिकु
समौघैस्तवनवमालिनी वन्द्यपलक्ष्मीः। अत्र वस समुद्रैर्यति रित्या म्नायः ॥ ॥ इति छंदो वृत्तौ षोडशो
यः ॥ ॥ इदानीं मतिजगती शक्यं तिराक्षर्यस्य त्यष्टी धृत्यति धृतय इति सप्तति छंदोऽसि। एकैकपादा
क्षरव्याक्रमेणोद्गीयंते। तत्रापि अतिजगत्यां। प्रहर्षिणी भौजौग त्रिकदशकौ। यस्य पादे मकार नका
रजकार रेफ गकारा भवंति। तत्प्रहर्षिणी नाम। त्रिभिर्दशभिश्च यतिः। उदा०। उचुंगस्तनकलशद्वया
मतांगी लोलाक्षी विपुल नितंब शालिनी च। विबोधी नखरमुखि मेयमध्यासानारी भवतु मनः प्रहर्षिणी
ते। रुचिरा जभौ सौग समुद्र नवकौ। यस्य पादे जकार मकारो सकार जकार गकारश्च भवति तद्वत्तं रुचि
रा नाम। चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः। उदा०। मृगत्वचा कृत रुचिरांबरक्रियः कपालभृत्कपिलजटाग्रपल्लवः।
ललाटदृग्दहनतृताणी कृतः स्मरः पुनातु वः शिषु शशि शिखरः शिवः। मत्तमयूरं मेतो यो गे। यस्य

तद्भ्रमरविलसितं नाम। सेवयतिः। तत्रोदा०। किंतेव कुंचल दल कचित् किंवाप यं भ्रमरविलसितं। इ
त्येवं मेजनयति मनसि त्रिंशं तिकंते परिसरं सरसि। रथादुतार्जो लोमः। यस्य पादे रेफ नकारो रेफ लको
गकारश्च भवति तद्वत्तं रथो धतानाम। तत्रोदा०। याकरोति विविधैर्विष्टैः समंसंगतिं परगृहे रता चया
म्लानयत्कभयतो पिबांधवान्मार्गधूलिरिव सारथो धता। अत्र पादांते यतिः। स्वागतानो भौग। य
स्य पादे रेफ नकार मकार गकारो च भवतस्तद्वत्तं स्वागतानाम। तत्रोदा०। आहवं प्रविशतो यदि राहुः पृ
ष्ठतश्चरति वायुसमेतः। प्राणवृत्तिरपियस्य शरीरे स्वागता भवति। स्य जयश्रीः। पादांते यतिः। वृत्तानो सौग।
यस्य पादे नकारो सकार गकारो गकारश्च भवति तद्वत्तं वृत्तानाम। अत्र मंडकपुतिन्यायेन समुद्र क्रप
य इत्यवर्तते। तदेवं चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदा०। द्विजगुरु भवकोरो यो नरपतिरति धनलुब्धा
त्मा। ध्रुवमिह निपतित पापासौ फलमिव पवनहतं वृत्तात्। श्येनी जैलिंग। यस्य पादे रेफ जकारो रेफ ल
कारो गकारश्च भवति तद्वत्तं श्येनी नाम ॥ तत्रोदाहरणं। क्रूरदृष्टिरायताग्रनाशिका चंचला कठोरतीक्ष्णना
दिनी। युधकांक्षिणी सदा निषप्रिया श्येनिके वसाविगर्हितांगना। अत्र पादांते यतिः। जगती। अधिकारो य
माध्यायपरिसमाप्तः। यदि तच्च मनुक्रमेण जगतीत्येवं तद्वदितव्यं। वक्ष्यति। तोटकं सः। तज्जगती पा
दस्थलक्षणं भवति ॥ वंशस्था जौजौ। यस्य पादे जकार तकारो जकार रेफो च भवतस्तद्वत्तं वंशस्था

कारभकारौजकारौगकारौचतद्वृत्तं वसंततिलकाना। उदा०। उधर्षिणीजनदृशांस्तनभारगुर्वनीलोत्पला
 द्युतिमालिन्नुचलोचनाच। सिंहोन्नतत्रिकतटीकुटिलालकांताकांतावसंततिलकानुपवलुभासो। पादां
 तेयतिः। सिंहोन्नतकाश्यपस्य। इयमेववसंततिलकाकाश्यपस्याचार्यस्यमतेनसिंहोन्नतानामवति।
 पूर्वमेवोदा०। उधर्षिणीसैतवस्य। इयमेववसंततिलकासैतवस्याचार्यमतेन। उधर्षिणीनाम। पूर्वमेवोदा०
 अतिशक्त्यी। चंद्रावर्त्तानौनौसू। यस्यपादेनकाराश्चत्वारः सकारश्चभवतितच्चंद्रावर्त्तानाम। उदा०
 पटुजवपवनचलितजललहरीतरलितविहगमनेचयखमुखरं। विकसितकमलसरभिभुचिसलिलं
 विचरतिपथिकमनसिशरदिसरः। अत्रसैवैवसमिश्चयतिरित्याम्नायः। मालाचुनवकोचेत्। सैवचं
 द्रावर्त्तमालानामभव। यदाषष्ठेनवमेचवर्णयतिः। उदा०। नवविकसितकुवलयदलनयनेनिशमय
 नवजलधरमिहगमने। अपनयनरुषभपसरममसुचिवं। यदिरतिस्खमभिलषसिबहुविधं। मणि
 गुणनिकरोवस्त्वयः। सैवचंद्रावर्त्तामणिगुणनिकरोनाम। यदाष्टभिः सप्तभिश्चयतिः। उदा०। कथम
 पिनिपतितमतिमहतिपदेनरमनुसरतिनफलमनुपचितं। अपिवरयुवतिषुकुचतटनिहतः स्पर्शति
 नवपुरिहमणिगुणनिकरः। मालिनीनोम्योयूच। यस्यपादेनकारौमकारयकारौयकारश्चभवतितद्वृत्तं

मालिनीनाम। चकारासैवयतिः। उदा०। अतिविपुललाटंपीवरोरः कपाटं सद्यदितदशनेष्व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठं।
 पुरुषमशनिलेखालक्ष्णंवीरलक्ष्मीरातसरभियशोभिर्मालिनीचाभ्युपैति। अस्यां। ऋषभगजविलसितं
 नौनौसूरनवको॥ यस्यपादेभकारेफौनकारास्त्रयोगकारश्चभवतितद्वृत्तं ऋषभगजविलसितं नाम॥ सप्तभिर्नवभिश्च
 यतिः। उदाहरणं॥ आयतबाहुदंडमुपचितपृथुहृदयपीनकटिप्रदेशमृषभगजविलसितं॥ वीरमुदारसत्वमतिशय
 गुणरसिकं श्रीरचितंचलापिनपरिहरतिपुरुषं॥ अत्यस्यां॥ शिखरिणीयौनौलौगुरुद्राः॥ यस्यपादेयकारमका
 रनकारभकारलकारगकाराभवतितद्वृत्तं शिखरिणीनाम। षट्सकृदादशसुचयतिः। उदा०। यशःशेषीभूते
 वृडिगनरनाथेगुणनिधौप्रवृत्तेवैराग्येविषयसरसतिःक्रांतमनसा। इदानीमस्माकंघनतरुलतानिर्जरवती
 तप्तःसप्तंचेतोहरतिगिरिमालाशिखरिणी। पृथ्वीज्योत्सोयौग्वसूनवको। यस्यपादेजकारसकारोपुन
 र्जकारसकारौयकारलकारगकारश्चभवतितद्वृत्तं पृथ्वीनाम। अष्टभिर्नवभिश्चयतिः। उदा०। हताःशमि
 तशत्रवस्त्रिभुवनेविकीर्णयशःकृतश्चगुणिनांगरहेनिरवधिर्महानुत्सवः। त्वयाकृतपरिग्रहेतुडिगवी
 रसिंहासनेनितांतनिरवग्रहाफलवतीचपृथ्वीकृता। वंशपत्रपतितंनौनौलौगिदग्वयः। यस्यपादे
 भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारश्चभवतितद्वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम। दशभिश्चसप्तभि

श्रयतिः। उदा०। अथ कुरुष्व कर्मसकृत्तं यदपरिदिवसे मित्रवधेयमस्ति भवतः किमु वितरसितम्। जीवितम
 ल्पकालकलनालघुतरतरलं नश्यति वंशपत्रपतितं हिमसलिलमिव ॥ हरिणी न्यौ न्यौ स्त्रौ ग्रसमुद्रकृष्यः।
 यस्य पादेन कारसकामकाररेफसकारलकारगकाराश्च भवन्ति तद्वृत्तं हरिणी नाम। षड्भिश्चतुर्भिश्च सप्त
 भिश्च यतिः। उदा०। कुवलयदलश्यामापीनो नतस्तनशालिनी चकितहरिणीनेत्रक्यामालिमुचलेम
 ना। मनसि धनुर्ज्या निर्धौषैरिव श्रुतिपेशलेर्मनसिललनानीला लोपेः करोति मनोत्सवं ॥ एतदृष्य भगवत्
 विमलसितं मित्यपरे ॥ मंदाक्रांता भौ न्यौ न्यौ ग्रसमुद्रकृष्यः। यस्य पादेन कारसकामकारनकारतकार
 तकारागकारौ चतन्मंदाक्रांतानाम्। चतुर्षु षट्सप्तसप्तसप्तचयतिः। उदा० ॥ प्रत्यादिष्टं समरशिरसः कांति
 शी भूय नष्टं त्वनिः शेषं कुरु रिषु बलं मार्गमासाद्य सद्यः किं न श्रौषीः परिणतधिया नीतिमार्गे पदेशं ॥
 मंदाक्रांता भवति फलनी वाऽरिलक्ष्मीः क्षयाय धृतौ ॥ कुसुमितलता वेदितान्मो न्यौ या विंदियत्तु स्वराः।
 यस्य पादेन कारतकारनकारयकारायकारौ चतद्वृत्तं कुसुमितलता वेदितानाम्। पंचसु षट्सप्तसप्तसप्त
 यतिः। उदा०। धन्यानां मेताः कुसुमितलता वेदितोत्कुल्लवक्षाः। सात्कंठं कृतत्परभृतकला लापकोलाह
 लिन्यः ॥ मध्वादीमाद्यन्मुके धरे करलो ज्जीत संकाररम्या ग्रामांतस्त्रातेः परिरसभुवः प्रीतिमुत्पा

पादेन कारयकारसकारगकाराभवंति तन्मत्तमयूरं नाम। पूर्ववयतिः। उदा०। व्यूहोरस्कः सिंहसमा
 नान्तमध्यः पीनस्कंधो मांसलहलायतबाहुः। कंबुग्रीवः स्निग्धशरीरस्तनुलो मातुं केराज्यं मत्तमयूरा
 हतिनेत्रः गौरी न्यौ न्यौ ग्रसमुद्रकृष्यः। यस्य पादेन गणोनगणसगणोगुरुश्च भवन्ति तद्वृत्तं गौरी नाम। उदा० ॥
 गतं शक्यं असंबाधान्मो न्यौ गा विंदिय नवकौ। यस्य पादेन कारतकारनकारसकारागकारौ च
 तद्वृत्तं मसंबाधानाम् ॥ पंचभिर्नैव भिश्च यतिः। उदा० ॥ भक्तादुर्गाणि दुर्मवनमखिलं कित्वा हत्वा त
 सैन्यं करितुरगबलं हत्वा। येनासंबाधा क्षिति रजनि विपक्षाणां सर्वैर्विशताथः सजयति नृपतिर्मुजः।
 अपराजितानौ सौ लो गस्वरकृष्यः। यस्य पादेन कारौरेफसकारलकारगकाराश्च भवन्ति तद्वृत्तं म
 पराजितानाम्। सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः। उदा०। फणिपतिवलयं जटामुकुटोज्वलं मनसि जमथमं
 त्रिभूलविभूषितं। स्मरसियदिसखेशिवंशशिशेश्वरं भवति तवतनुः परे पराजिता ॥ प्रहरणक
 लिता न्यौ न्यौ लोच। यस्य पादेन कारौरेफसकारलकारगकाराश्च तद्वृत्तं प्रहरणकलितानाम्।
 चकारात्पूर्वैर्नैव यतिः। उदा०। स्फुरमुनिमनुजैरुपचितचरणारिषु भयचकितत्रिभुवनशरणा।
 प्रणमतमहिषास्वरवधकुपितां प्रहरणकलिता पशुपतिदायिता ॥ वसंततिलकाभौ न्यौ न्यौ ग्रसमुद्रकृष्यः

हलाभा.
३३

[illegible]

मत्ताक्रीडाभौलौलो नौग्वसपंचदशको । यस्यपादेमकारोतकारोपुनर्नकारलकारगकाराश्च भवन्ति । तद्वृत्तं मत्ताक्रीडा
नाम । असृष्टिभिः पंचदशभिश्च यतिः । उदा० । हृद्यं मद्यं पीत्वानारीस्वलितरतिशयरसिकहृदयामत्ताक्रीडा
लोलैरंगैर्मृदुमखिलविटजनमनासि कुरुते ॥ वीतव्रीडाश्लीलालापेः श्रवणस्वरसुभगसललितवचना । नृ
त्यगीतैर्भूषितैः कलिमणितविबिधविहंगकुलरुतेः संस्कृते ॥ तन्वीनौ नौ नौ द्विरादित्याः ॥ यस्यपादेभ
कारतकारनकारसकारभकारोतकारयकारोचद्वृत्तंतन्वीनाम । पंचभिः सप्तभिर्द्वादशभिश्च यतिः ।
द्विरादित्या इति क्वचित्प्रायः । तदाद्वादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । उदा० । चंद्रमुखीसंदरधनजघनाकुंदसमानशि
खरादशनाया ॥ निःकलवीणाश्रुतिं सुखवचनावस्तकुरंगतरलनयनोता ॥ निर्मुखोपीनोन्नतकुचकलशामतगजेदललितगतिभा
वा ॥ निर्भरलीलानिधुवनविधयमुंजनरेडभवतुतवतन्वी ॥ अभिरुतौ ॥ कौंचपदाभौसौ नौ नौ गृह्णते इत्यवस्थापयः ॥ य
स्यपादेभकारमकारसकारभकारानकाराश्चत्वारोगकारश्चतद्वृत्तंकौंचपदानाम् ॥ पंचभिः पंचभिरष्टभिः सप्तभिश्च
यतिः ॥ उदाहरणं ॥ याकापिलाक्ष्मिपिंगलकेशाकलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिनादीर्घतराभिः स्फुल्लशिरोनिःपारवृत्तवपु
रतिशयकुटिलगातिः ॥ आयतजघानिभ्रुकपोलालघुनरकुचयुगपरिवृतहृदयासापरिहार्याकौंचपदास्त्रीध्रुवमिहानर

दहलायुधविरचितायां लुं दो वृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ अत्रानुक्तं गाथा । अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यत्नोक्तं छंदः
प्रयोगेषु च दृश्यते तद्गाथेति मंतव्यं । तत्र त्रिष्टुप् । कुङ्कुमलदंती भौ नौ गिं दिय रसाः । उदा० । कुङ्कुमलदंती
विकटानितं बाकिं नरकं वीलघुतरमध्या । विंबफलोष्णमृगशिषुनेत्रा मित्रमवतंसं खयतु कंता । जगत्या ।
वरतनुजैर्जौ । उदा० । अपि विजही हि दृष्टो परहं न त्यज न वसंगमभीरुवत्सु । अरुणकरो ज्जमलपवतं ते वरते
संप्रदंति कुङ्कुटाः । जलधरमालाभौ सौ समुद्रवसवः । उदा० । धने शोभां कुवलयदामश्यामेशो
संगे जलधरमालालीना । विद्यहे रवाकनककृतालं काशक्रीडा सप्तायुवतिरिक्तां केपत्यः । गौरी
नौरो । यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद्वत्तं गौरी नाम गाथा । पादांतेयतिः । प्रणमतचरणारविंदद्वयं त्रि
भुवनमितस्य गौरीपतेः । सकृदपि मनसैव यत्सेवितं प्रवितरतियथेष्टं मष्टे गुणान् । इयमेव गौरी दंड
कात्पूर्वमैके करेकवृद्ध्या नामांतराणिलभते । ललनाभौ नसा विंदिय क्रपयः । यस्य पादे भगणतगणौ
नगणौ सगणौ च भवतस्तद्वत्तं ललना नाम गाथा । पंचभिः सप्तभिश्च यतिः । उदा० । याकुचगुर्वमृगशि
षुनयनापीननितं बामदकरिगमना । किं नरकं गी सुललितदशना सातवसौ ख्यं वितरतु ललना ।
अतिजगत्या । कनकप्रभास्ती स्तौ ग । यस्य पादे सगणनगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च त
द्वत्तं कनकप्रभानाम गाथा । पादांतेयतिः । उदा० । कनकप्रभास्थुनितं वशालिनी विपुलस्तनी हरिण

शावशेषणा । इयमंगनानंयनयोः पथिस्थिता कुरुते न कस्य मदनानुरमनः । कुटिलगतिर्नैतौ गस्व
रर्त्तवः । यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति तद्वत्तं कुटिलगतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च य
तिः । उदा० । अधरकिशलयैकांतदंतस्ते हरिणशिषुदृशां नृत्यति नृत्युगं । ध्रुवमिदमुच्चितं यदि
पत्नौ समतामति कुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः । शक्र्या । वरसंदरी भौ सौ गौ । यस्य पादे सगणजगणौ
सगणनगणगकारौ च तद्वत्तं वरसंदरी नाम गाथा । उदा० । स्वादुशिशिरोज्वलजलेः सपरिपू
र्णवीचिचयचंचलचित्रशतपत्रं । हंसकलिकूजितमनोहरतटांतं पश्य वरसंदरि सरोवरमुदारी
कुटिलं भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः । यस्य पादे सगणभगणनगणयगणगकारौ च तद्वत्तं कुटिलं नाम
गाथा । चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः । उदा० । अध्वन्यानां जनयति सखमुच्चैः कूजनदात्युहोयं पथिति
चुलिमतं बोयाते । कर्णटस्त्रीरति कुहरितुल्यके देर्नादैः कंठस्वलनकुटिलमंदावने । अष्टौ ।
शैलशिखभ्रौ भौ भौ भूतरसेंद्रियाणि । यस्य पादे सगणरगणनगणभगणौ गकारश्च भवति ।
तद्वत्तं शैलशिखानाम गाथा । पंचभिः षड्भिः पंचभिश्च यतिः । केचित्पादांतेयतिं पठन्ति । उदा० । शैल
शिखानि कुंजशयितस्य हरेः श्रवणे जीर्णतृणं करेण निदधाति कपिश्च पलः । क्षुद्रवधापवादप

रादीनप्रत्ययान्प्रक्रमते। तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिध्यर्थे एकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह। द्वि
कौग्लौ। उपरिष्ठाद् कारं लिखित्वा अधस्ताद् कारं विन्यसेत्। इत्येकाक्षरप्रस्तारः तस्य द्विविकल्पकत्वात्। तौ
ग्लौ द्विकौ स्थापयेत्। द्वे आवर्तौ प्रमाणमनयो रिति द्विकौ। संख्याया अतिशदंतायाः कनप्रत्ययः। ततश्च गका
रंततो धस्ताद् कारं लिखित्वा विस्पष्टार्थमधिस्तिर्यग्रे खंदद्यात्। अधस्ताच्च पूर्ववद् कारं लकारो स्थापयेत्।
अत्र किं कर्तव्यमित्याह। मिश्रोच। अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति। चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः।
द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनंतरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत्। गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते।
लकारश्च लकारेण। मिश्राविति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते। इह त्वेरोयः श्रूयत इति न्यायात्।
ततश्च प्रथमायामावर्तौ गकारो मिश्रो स्थापयेत्। द्वितीयायां लकाराविति। ततो म
मध्यलेखामपनयेत्। एवं चतुःप्रकारो द्वाक्षरप्रस्तारो भवति। तद्यथा। गौ ग्लौ ग्लौ लौ इति॥ इदानीं द्वाक्षर
प्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह। एथ ग्लामिश्राः। द्वाक्षरप्रस्तारस्य पूर्व
न्यायेन द्विकं लेखा विभक्तं स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावर्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः। द्वितीयावर्तौ
लकारा मिश्रा स्तंता मध्यलेखामपनयेत्। एवं त्रिकप्रकारः सिध्यति। एथ गिति विजातीयसंसर्गमाहति
प्रथमायामावर्तौ नकारस्य प्रवेशः। द्वितीयायां गकारस्य एवात्रिकप्रस्तारं द्विस्थापयित्वा एथ ग्लामिश्रा

दातव्याः। इति चतुरक्षरप्रस्तारः। एवं तत्पूर्वकः पंचाक्षरप्रस्तारः तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरोगायत्रीसमव
त्तप्रस्तारः। एवमुत्तिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्ध्या अयमेव न्यायः। तत्रेदं सूत्रं। त्र्यक्षरात्प्रभृतिपुनः पुन
रावर्तनीयं यावदभिमतः प्रस्तारः। वसवस्त्रिकाः। एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायंते। तेषु
मकारादयः। शास्त्रादौ कथिता एव। प्रदर्शनार्थं चैतत्। तिनषोडशचतुष्काः द्वात्रिंशत्पंचकाः भवंति एवं चतुः
षष्टिर्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यंतानि भवंति। द्विगुणोत्तरमुत्तिगादीनां एकैकाक्षराधिकत्वात्। विस्प
ष्टार्थमिदं सूत्रं। प्रस्तारादेव संख्यापरिहितेः। नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह॥ लघ्वे। यदेव विज्ञासितं ग
यत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कीदृशमिति। तदा तमेव षट्संख्याविशेषमर्धयेत्। तस्मिन् नदीकृतं लघुरेकोलभ्यते।
तं भूमे विन्यसेत्। इदानीं भवशिष्टा त्रिसंख्याविषमत्वादध्वयितुं न शक्यते तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्यत आ
ह। सैकेर। अर्ध इत्यनुवर्तते। विषमसंख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोर्धयेत्। तत्रैको गकारो लभ्यते। त
त्पूर्वलेखाल्लकारात्परं स्थापयेत्। ततो द्विसंख्यावशिष्यते। पुनस्तामर्धयेत्। ततश्चैकं लकारं दद्यात्।
ततश्चैकसंख्यावशिष्यते। ततस्तावत्सैके गितिलक्षणमावर्तयेत्। यवद्द्विनाक्षराणि षट् पूर्यते। एवं संख्यात
रेपियोज्यं। उद्दिष्टवृत्तस्य संख्यापरिज्ञानार्थमाह। प्रतिलोमगुणं द्विलोच। यस्य वृत्तस्य संख्या जिज्ञासितं त
द्भूमे प्रस्तारयेत्। ततस्तस्यांते योलकारः सज्जातीयोपेक्षया तमोदोक्तत्वात् प्रतिलोम्येन द्विरावर्तयेत्। तत्र नि

राकाराय। आवत्तेरसंभवात्प्रथमातिक्रमेकारणाभावादेकसंख्यालभ्यतेततश्चैकसंख्याकमंत्यलका
रस्याधस्तात्स्थापयित्वादिगुणयेत्। ततस्तस्मादपनीयतत्पूर्वस्यवर्णस्याधस्तान्निधायपुनर्दिगुणये
त्। पुनस्तस्मादपिपूर्वस्यएवंयावन्तिवृत्ताक्षराणिप्रातिलोभ्येनसमाप्यते। तत्रयासंख्यानिष्पद्येतावति
थंतद्वत्तमिति। तत्रविशेषमाह। ततोऽप्येकंजह्यात्। पूर्वोक्तेकर्मणि क्रियमाणेयदिसा संख्यागकारस्थान
मापद्यतेतदातांदिगुणयित्वाततः संख्यासमुदायादेकंत्येतत्। ततः पूर्वोक्तकर्मकुर्यात्। ततः पूर्वत्वान्नद्व
त्तसंख्यासिध्यति। प्रस्तारादिनातद्वत्तसंख्यापरिज्ञार्थमाह। द्विरर्थे। अपनीतेइत्यध्याहारः। यदाजि
ज्ञासेतषडक्षरेकुंदसिकतिवृत्तानिभवन्ति। तदातत्कुंदोक्षरसंख्याभूमौस्थापयित्वाततोर्ध्वमपनयेत्। त
स्मिन्नपनीतेद्वौलभ्यते। ततस्तद्विसंख्याभूमौपृथक्प्रस्तारयेत्। ततः शेषास्त्रयोक्षरसंख्यायांभवन्तितेषा
मर्धयितुमशक्यत्वात्किंकर्तव्यमिह। रूपेभूय ॥ विषमसंख्यातोत्तममेकमपनीयतस्मिन्नपनीतेभू
न्यलभ्यतेतत्पूर्वत्वध्यायादिसंख्यायाअधस्तात्स्थापयेत्। ततोद्विसंख्यावशिष्यते। ततोर्ध्वमपनीतेपुन
र्द्विसंख्यालभ्यते। तांभून्यादधस्तात्स्थापयेत्। ततोरूपेभून्यलभ्यतेतद्विसंख्यायाअधस्तात्स्थापये
त्। ततः किंकर्तव्यमित्याह। द्विःभूये। भून्यस्थानेद्विरावृत्तिकुर्यात्। तत्रनिराकाराया आवत्तेरसंभवा
त्प्रथमातिक्रमेकारणाभावादेकसंख्यालभ्यतेतांभून्येस्थापयित्वादिगुणयेत्। ततोर्ध्वमपनयेत्। तस्या
परिष्ठादधस्थानंद्विसंख्याकंतदपनीयतस्यस्थानेतद्विसंख्याकंस्थापयेत्। अनंतरंइदंकर्मक

णरगणोचभवतस्तद्वत्तंविबुधप्रियानामगाथाभवति। अष्टाभिर्दशभिश्चयतिः। उदा०। कुंदकुंझल
कोमलघृतिदंतपंक्तिविराजिताहंसगद्गदनादिनी वनिताभवेद्विबुधप्रिया। पीततुंगबहस्ययोध
रभारमेथरागामिनीनेत्रकांतिविनिर्जितश्रवणवतंसितकैरवा। नवमातानोरौरौ॥ उदा०। रघुवंशोर
घुपतिरपिजातवेदोविष्णुधंग्रहप्रियाप्रियसहृदिबिभीषणेसंक्रमय्यश्रियंवैरिणः। रविसुत
सहितेनतेनापियुक्तः ससौमित्रिणाभुजविजितविमनरत्नाधिपूः प्रतस्थेपुंरी॥ अतिधृतो॥
विस्मितायेप्रोत्सोरोग्रसत्तुस्वराः। उदा०। माघस्य। श्रियाजुष्टदिव्योसमपटहरवेरन्वितपुष्पव
र्षवपुष्टेच्चैर्यस्यक्षणमृषिगणेः स्तूयमानंनिनीय। प्रकाशेनाकाशेदिनकरकरान्निक्षिपद्विस्मि
ताक्षेनरिंदैरौपेद्रवपुरथविष्णुधामवीक्षाम्भवे। कृतोबोद्धव्यं। प्रकृतो। धृतश्रीजौफ्लो जौत्रिः स्व
राः। उदा०। माघस्य। तुरगशताकुलस्यपरितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिपथंमयि
तस्यभृशमहीभृता॥ परिचरतोबलानुजबलस्यपुनः। सततंधृतिश्रियश्चिरविगतश्रियोजलनि
क्षिप्यतदाभवदंतरमहत्। एवमादी निवृत्तानिकोटिशः प्रस्तारेषुमहाकुविमयोगेपुचदश्यते। वि
शेषसंज्ञाभावात्तानिसूत्रकारेणनामनिर्देशकृतोक्तानि। तानिगाथाशब्देनकथ्यन्ते। इदानीं प्रस्ता